

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve İslam Sanatları Anabilim Dalı
Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI – FELSEFE-İ İSLÂMİYE TÂRÎHİ [EL-KİNDÎ]
(İNCELEME-METİN-DİZİN)**

Osman ŞENLİK

Diyarbakır 2016

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve İslam Sanatları Anabilim Dalı
Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI – FELSEFE-İ İSLÂMİYE TÂRÎHİ [EL-KİNDÎ]
(İNCELEME-METİN-DİZİN)

Osman ŞENLİK

Danışman
Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ

Diyarbakır 2016

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “İzmirli İsmâîl Hakkı – Felsefe-i İslâmîyye Târîhi [El-Kindî] (İnceleme-Metin-Dizin)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Projemin sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Projemin üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

15/07/2016

Osman ŞENLİK

KABUL VE ONAY

Osman ŞENLİK tarafından hazırlanan İzmirli İsmâîl Hakkı – Felsefe-i İslâmîyye Târîhi [El-Kindî] (İnceleme-Metin-Dizin) adındaki çalışma, 15/07/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İslam Tarihi ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK (Başkan)

Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN (Üye)

ÖN SÖZ

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan İzmirli İsmail Hakkı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde eski ve yeni olanı tecrübe etmiş, verdiği eserlerle medrese ve mektep arasında yeni bir ilişki geliştirmiştir. Özellikle İslam felsefesi ve mantık alanında ön plana çıkmakla beraber pek çok alanda eserler ve dersler vermiştir. Yetiştirdiği öğrencileri onun ilmî ve akademik hayata ne kadar büyük etki ettiğini göstermektedir.

İzmirli İsmail Hakkı'nın hayatı ve eserleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda özellikle müellifin hayatını ve eserlerini anlatan bölümleri inceleyip istifade ettiğimiz çalışmalara kaynaklarımızda yer verdik. Çalışmamızın giriş bölümünde İzmirli İsmail Hakkı'nın hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verdik. Birinci bölümde *Felsefe-i İslâmiye Tarihi [el-Kindî]* adlı eserinin incelemesini yapıp ikinci bölümde de eserin çeviri metnini vererek dizin oluşturduk. Bu mütevazı çalışmamızın İzmirli İsmail Hakkı, el-Kindî ve Meşşâ'ilik konularını çalışacak araştırmacılar için kaynak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

Tez çalışmam boyunca beni cesaretlendirip bana yol gösteren, yoğunluğuna rağmen yardım ve desteğini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ hocama, her zaman yanımda olup beni motive eden aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Osman ŞENLİK

Diyarbakır 2016

ÖZET

Bu çalışma, hicri 1338 yılında eski harfle Âmire Matbaası'nda yayınlanan İzmirli İsmail Hakkı'nın *Felsefe-i İslâmiye Tarihi [el-Kindî]* adlı kitabı hakkında yapılmıştır. İzmirli'nin Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi dergisinde yayınladığı makalelerinden oluşan bu nadir eser, ilk İslam filozofu el-Kindî ve Meşşâ'ilik hakkında bilgiler içermektedir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde yazarın hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde eserin telifi, eser hakkında başka çalışmalarda nasıl bilgiler olduğu ve eserin muhtevası hakkında bilgiler verilerek incelemesi yapılmıştır.

İkinci bölümde de eski harfli metin latinize edilmiş, çalışmanın genel değerlendirmesini içeren bir sonuç yazısının ardından çeviri metnin dizini oluşturulmuştur.

Anahtar Sözcükler

İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe-i İslamiye Tarihi, İslam Felsefesi, el-Kindî, Meşşâ'ilik

ABSTRACT

This study was built about İzmirli İsmail Hakkı's book *Felsefe-i İslâmiye Tarihi [Al-Kindi]*, was published with old letters by Âmire Press at AH 1338. This rare work that was consisted by İzmirli's articles was published in Journal of Theology Faculty of Daru'l-Fünûn, has contain information about the first Muslim philosopher Al-Kindi and Meşşâ'ilik.

In the introduction of this study has been given information about author's life, his scientific personality and his works. In the first chapter, the work was analyzed giving data about its printing, information about this work in other works and its content.

In the second chapter, text with old letter has been latinised. After a conclusion was written including general evaluation about the study, index of translation text was composed.

Key Words

İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe-i İslâmiye Tarihi, Islamic philosophy, Al-Kindi, Meşşâ'ilik

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ: İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI.....	1
1. HAYATI	1
2. İLMÎ ŞAHSİYETİ	5
3. ESERLERİ	7
BİRİNCİ BÖLÜM: FELSEFE-İ İSLÂMİYE TARİHİ [EL-KİNDÎ]	12
1. ESERİN TELİFİ	12
2. ESERİN MUHTEVASI	15
İKİNCİ BÖLÜM: METİN	21
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	108
DİZİN	110

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı geçen eser
<i>agm.</i>	Adı geçen madde
<i>agy.</i>	Adı geçen yayın
<i>Akt.</i>	Aktaran
<i>Bak.</i>	Bakanlığı
<i>Bil.</i>	Bilimler
<i>bk.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>DİA</i>	Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>Ed.</i>	Editör
<i>Enst.</i>	
<i>Fak.</i>	İltesi
<i>Hzl.</i>	Hazırlayan
<i>İlah.</i>	İlahiyat
<i>Ktp.</i>	Kütüphanesi
<i>Sad.</i>	Sadeleştiren
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>Sos.</i>	Sosyal
<i>T.C.</i>	Türkiye Cumhuriyeti
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>Ünv.</i>	Üniversite
<i>Yay.</i>	Yayıncılık

GİRİŞ

İZMİRLİ İSMÂİL HAKKI

Hem bir Osmanlı mütefekkeri hem de bir Cumhuriyet aydını diyebileceğimiz İzmirli İsmail Hakkı, klasik ve modern ilimleri tahsil etmekle eski ve yeni her iki kaynaktan da beslenerek geniş bir ilmî perspektife sahip olmuştur. Birçok ilmî sahada dersler ve eserler vermiş, ancak daha çok felsefe ve mantık alanındaki çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Bu bölümde yazarın hayatı ve eserleri hakkında bilgi vererek ilmî şahsiyetini ve düşünce dünyasını yansıtmaya çalışacağız.

1. HAYATI

İzmirli İsmail Hakkı, 1868 yılında İzmir'in İkiçeşmelik semtinde Kıratlı sokağında doğdu. Asker kökenli bir aileden gelen İzmirli'nin babası Yüzbaşı Hasan Efendi, annesi Giritli Hafize Hanım'dır. İsmail Hakkı, küçük yaşta iken babasını Osmanlı-Rus savaşında kaybetmiştir.¹

İlk eğitimini babasından alan İsmail Hakkı, dört yaşında İkiçeşmelik İbtidâî Mektebi'ne başlayıp aynı zamanda babasının amcası Âma Hafız'dan Kur'ân ve tecvid dersleri alarak hıfzını tamamlamıştır. Ortaokulu İkiçeşmelik Rüşdiye Mektebi'nde okumuş, bu esnada medrese usulü İslâmî ilimleri tahsil etmiş, aynı zamanda Kâmil Efendi adlı bir zattan da Farsça dersleri almıştır.²

¹ Celaleddin İzmirli, "İzmirli İsmail Hakkı", **İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu**, TDV Yay., (Yayına Hzl.: Mehmet Şeker ve A. Bülent Baloglu), Ankara 1996, s. 241.; Sabri Hizmetli, **İzmirli İsmail Hakkı**, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 1996, s. 1-2.

² Sabri Hizmetli, **age.**, s. 4.

Rüştiyeyi bitirdikten sonra Ağustos 1891’de Namazgâh İbtidâî Mektebi’ne hoca olarak tayin edilmiştir. İzmir’de hocalık yaparken on-onbeş yıl boyunca Ahmet Âsım Bey’in derslerine katılarak ondan tasavvuf dersi almış, Hüseyin el-Ezherî adındaki bir şahıstan da Şazeliye tarikatı icâzetnâmesi almıştır.³

İsmail Hakkı, İzmir Dâr’ul-Muallimîni’nde fahrî hocalığa başlarken aynı zamanda İzmir İdadisi’nde de imamlık ve hocalık yapmıştır. Lise öğrenimi bitirdikten sonra İzmir’de belli bir süre Fars Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmıştır. İzmirli bir Yahudi’den karşılığında Türkçe öğretmek Fransızca öğrenen ve medrese tahsili sayesinde iyi derecede Arapça bilen İsmail Hakkı, Giritli annesinden de Rumca, Rusça ve Latince öğrenmiştir.⁴

13 Ocak 1890’da İstanbul’a giden İsmail Hakkı, Dâr’ul-Muallimîn-i Âliye’ye girerek 1892’de Edebiyat bölümünden mezun olmuştur.⁵ İsmail Hakkı medrese tahsiline İstanbul’da da devam etmiş, Fâtih dersiâmlarından Hâfız Ahmed Şakir Efendi’den icâzet almıştır. Dâr’ul-Muallimîn-i Âliye’deki hocaları arasında en çok Ahmed Âsım ve Ahmed Şakir efendilerden etkilenmiştir. Mezun olduktan sonra da irtibatını devam ettirdiği hocası Ahmet Asım Efendi’den *Fusûsü’l-Hikem*’i okudu. Bu hocaları onun ilmî şahsiyetinin şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır.⁶

İsmail Hakkı Dâr’ul-Muallimîn’den birincilikle mezun olunca o zamanın Maârif Nazırı olan Zühtü Paşa’nın dikkatini çekmiş, paşa onu İstanbul’da alıkoymak için Mercan İdadisi’ne din dersleri, tarih ve ahlak hocası tayin etmiş ve kendi çocukları için de özel hoca olarak tutmuştur.⁷

İsmail Hakkı, 1897’de İstanbul Mercan Lisesi’nde öğretmenlik yaparken Necati Bey’in büyük kızı Nuriye Hanım’la evlenmiştir. Bu evlilikten Celaleddin, Necmeddin ve Nureddin adlarında üç çocuğu olmuştur. İsmail Hakkı’nın bu evliliği Nuriye Hanım’ın 1908’de veremden kurtulamayıp hayatını kaybetmesi sebebiyle

³ Ali Birinci, “İzmirli İsmail Hakkı”, **DİA**, İstanbul 2001, c. 23, s. 531; Sabri Hizmetli, **age.**, s. 5.

⁴ Ali Birinci, **agm.**, s. 531; Bayram Ali Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Görüşleri**, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 51; Sabri Hizmetli, **age.**, s. 4.

⁵ Sabri Hizmetli, İzmirli’nin Dâr’ul-Muallimîn-i Âliye’ye giriş tarihi olarak 1892’yi göstermekte (bk. Hizmetli 4), mezuniyet tarihi olarak da bir yerde 1894’ü gösterirken (bk. Hizmetli 4) başka bir yerde de 1897’yi göstermektedir (bk. Hizmetli 7).

⁶ Ali Birinci, **agm.**, s. 531.

⁷ Celaleddin İzmirli, **age.**, s. 242.

ancak on iki yıl sürmüştür. İzmirli, Nuriye Hanım'ın vefatından dokuz ay sonra ikinci evliliğini Aziz Efendi'nin kızı Kadriye Hanım'la yapmış, bu evliliğinden de Hayreddin isminde bir çocuğu olmuştur.⁸

İsmail Hakkı, Mülkiye Mekteb-i Âlisi'nde Manastırlı İsmail Hakkı Efendi yerine fıkıh usulü hocası olmuş ve Meşrutiyetin başlarında Emrullah Efendi Maarif Nazırı olunca Dârü'l-Fünûn'da onun yerine felsefe hocalığı ve Hukuk Fakültesi'nde fıkıh usulü hocalığı yapmıştır. Daha sonra Medresetü'l-Mütehassisîn'de (yüksek lisans ve doktora öğrenimi bölümü) felsefe hocalığı yapan İzmirli, Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi'nde İslâm felsefesi hocalığı yapmış ve üniversite teşkilatında ordinaryüs profesör olmuştur.⁹

İsmail Hakkı, ilmî açıdan bereketli bir ömür yaşamış, çok çeşitli alanlarda dersler vermiştir. Sabri Hizmetli, İsmail Hakkı İzmirli'nin eğitim-öğretim faaliyetlerini şöyle sıralamaktadır: *Mercan Lisesi öğretmenliği; Maliye Yüksekokulu'nda İslâm tarihi, kelam ve fıkıh usulü müderrisliği; Dârü'l-Fünûn'da İslâm hukuku, kelam, ilm-i hilaf, Arap felsefesi ve mantık hocalığı; Daru's-Şafaka'da mantık, kelam ve İslâm tarihi muallimliği; Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde fıkıh usulü, ilm-i hilaf, hikmet-i teşri, siyer, İslâm felsefesi, hadis ve hadis tarihi, fıkıh tarihi ve İslâm tarihi müderrisliği; yine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hadis, tefsir, hadis ve tefsir tarihi, Müslüman Türk âlimleri, mantık ve ma'ba'dü't-tabia (metafizik), Arap edebiyatı müderrisliği; Hukuk Fakültesi'nde fıkıh usulü; Süleymaniye Sahn Medresesi'nde felsefe, ilm-i hilaf, hikmet-i teşri müderrisliği; Medrestü'l-Mütehassisîn (yüksek lisans ve doktora öğrenimi bölümü)'de İslâm felsefesi tarihi, ma'ba'dü't-tabia, dinler tarihi, İslâm tarihi hocalığı; Medresetü'l-Vaizîn'de kelam, felsefe ve dinler tarihi müderrisliği.*¹⁰

İsmail Hakkı birçok alanda çeşitli dersler vermekle beraber başta ders verdiği kurumlar olmak üzere birçok resmi kurumda idari görevlerde de bulunmuştur. Sabri Hizmetli onun yürüttüğü idari görevleri şöyle sıralamaktadır: *Maârif Encümeni üyeliği, Dârü's-Şafaka ve Dârü'l-Muallimîn-i Âli müdürlüğü, Dârü'l-Fünûn İlahiyat*

⁸ Bayram Ali Çetinkaya, *age.*, s. 51-52.; Celaleddin İzmirli, *age.*, s. 244-245.

⁹ Celaleddin İzmirli, *age.*, s. 242.

¹⁰ Sabri Hizmetli, *age.*, s. 8.

*ve Edebiyat fakülteleri reisliği (dekanlığı), İslâm ve Tetkikleri Enstitüsü ile Medresetü'l-Mütehassisîn müdürlüğü, Şer'iyye Vekâleti Tetkikat ve Te'lifat-ı İslâmiye Heyeti üyeliği ve reisliği, Süleymaniye Medresesi müdürlüğü Tetkikat ve Teftiş Heyeti üyeliği, Medreseler Teftiş Heyeti reisliği, Dârü'l-Hikmet-i İslâmiye üyeliği ve reisliği, İbrahim Paşa Medresesi müdürlüğü...*¹¹

İzmirli, bu kadar ilmî çalışma ve hizmetten dolayı birçok ödül ve nişan kazanmıştır. Üçüncü rütbeden Mecidî nişanını Mercan Mülkiye İdadisi'ndeyken, dördüncü rütbeden Osmanî nişanını da Encümen-i Teftiş ve Muayene memuru iken almış olan İzmirli'nin rütbesi daha sonra Mülkiye'ye çevrilmiş, akabinde de kendisine sınıf-ı sâni rütbesi verilmiştir. Ayrıca Fransa tarafından akademi nişanına layık görülmüş, maarif hizmetlerinden dolayı önce ikinci, sonra da birinci rütbeden Maarif nişanlarıyla ödüllendirilmiştir.¹²

Türk Tarih Kurumu yedek üyeliği ve Paris'teki Milletlerarası İlimler Akademisi Türk grubu üyeliğinde de bulunan İsmail Hakkı İzmirli, 1932 yılında Ankara'da ve 1937 yılında İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen Tarih kongrelerine katılarak tebliğler sunmuştur. Ayrıca İslâm Ansiklopedisi'ne tepki olarak çıkarılan İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin ilmî heyet başkanlığında görev alarak ansiklopedinin çok sayıda maddesini bizzat kaleme almıştır.¹³

İsmail Hakkı İzmirli 1935 yılında İslâmiyat Enstitüsü müdürüyken ordinaryüs profesör olarak emekliye ayrıldı. İzmirli emekliye ayrıldıktan epey sonra yakın çevresinin isteğiyle 8 Aralık 1944'te Kadıköy Halkevi'nde emeklilik töreni (jübilesi) yapılmıştır.¹⁴

Genel olarak sağlıklı bir hayat sürmüş olan İzmirli bir defa bulaşıcı tifo hastalığı geçirmiştir. 1940 yılında şeker hastalığına yakalanan İzmirli, oğlu Hayrettin'i ziyarete gittiği Ankara'da 31 Ocak 1946 Perşembe günü şeker komasına girerek hayatını kaybetmiştir. 2 Şubat 1946 Cumartesi günü Ankara'da Hacı Bayram Camii'nden kaldırılan cenazesi, Cebeci'de asrî mezarlığa defnedilmiştir. İzmirli'nin

¹¹ Sabri Hizmetli, **age.**, s. 8-9.

¹² Ali Birinci, **agm.**, s. 531.

¹³ Ali Birinci, **agm.**, s. 531; Bayram Ali Çetinkaya, **age.**, s. 53; Celaleddin İzmirli, **age.**, s. 255-256.

¹⁴ Celaleddin İzmirli, **age.**, s. 244, 257.

vefatı Ulus, Vatan, Cumhuriyet gibi dönemin çeşitli gazetelerinde de yer bulmuş, hakkında yazılar yazılmıştır.¹⁵

2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Klasik İslâmî ilimleri okumakla beraber Batı düşüncesine de hâkim olduğu için geniş bir ilmî bakış açısına sahip olan İzmirli İsmail Hakkı, tarihi olayların ve yeni düşünce hareketlerinin etkilediği bir fikrî ve ilmî çevrede yetişmiştir.

Mektep ile medresenin birlikte bulunduğu bir devirde yaşayan İzmirli, hem dinî ilimleri hem de mektep programında yer alan modern ilimleri okuyarak iyi bir eğitim almıştır. İzmirli, Sultan Selim Medresesi gibi klasik eğitim veren kurumlarda aldığı geleneksel İslâmî eğitimin yanında Daru'l-Muallimîn-i Âli'de Batı felsefesi, Batı mantığı, sosyoloji ve psikoloji gibi dersleri okuyarak elde ettiği kültür ve bilgiyle eski ile yeni, mektep ile medrese, klasik ile çağdaş arasında bağ kurarak adeta bir köprü vazifesi görmüştür.¹⁶

Arapça, Farsça, Yunanca, Latince, Rusça ve Fransızca gibi çeşitli dilleri bilmesi İzmirli'nin farklı kültürlerle ait değişik kaynaklardan yararlanarak geniş bir perspektife sahip olmasını sağlamıştır. Tefsir, hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü, kelam, tasavvuf, hikmet, ilm-i hilaf, İslâm tarihi, dinler tarihi, mantık, İslâm felsefesi ve Batı felsefesi gibi gelenekçi bir İslâm âliminin yetişmesini sağlayan tüm dersleri okuyan İsmail Hakkı, Batı felsefesi ve mantığını da okuyarak Batının çağdaş düşünce yapısı ve fikir hareketlerini tanımıştır.¹⁷

İzmirli, Osmanlıların son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yılları gibi karışık, çatışmalı ve problemlili bir dönemde yetişmiş, eski ve yeni olana vakıf olması hasebiyle İslâm ilim anlayışının yeniden şekillenip canlanması için çabalamıştır. İslâmî ilimler alanındaki çalışmalarında daha çok nakilci, mukayeseci ve tasvirici bir tutuma sahip olan İsmail Hakkı, ilmî çalışmalarını o dönemin öğretim ihtiyacını da gözeterek daha çok ders notları şeklinde hazırlamıştır. İzmirli eserlerinde tek bir çizgiyi takip etmemiş, aksine rasyonel ve eleştirel bir tutum sergilemiştir. Bazı itikadî konularda Selef tavrını

¹⁵ Celaleddin İzmirli, *age.*, s. 260, 261.

¹⁶ Sabri Hizmetli, *age.*, s.6.

¹⁷ Sabri Hizmetli, *age.*, s.7.

doğru bulurken aklî meselelerde ise delilleri esas alarak değişik İslâm mezhep âlimlerinden, filozoflardan ve modern bilimsel verilerden istifade etmiştir. Verdiği çok yönlü eserlerle ne kadar verimli bir ilmî hayat yaşadığı açıkça görülen İzmirli, içinden geldiği geleneksel yapıya rağmen yenilikçi duruşuyla farklı bir yere sahip olsa da bir düşünce sistemi veya ekol oluşturmamıştır.¹⁸

İsmail Hakkı, tutuculuk, fanatizm ve taklitten uzak durmakla beraber inançsızlığa, inkârcılığa ve aşırılığa karşı çıkmış, ilmî metot olarak bilimselliği, akılcılığı, inceleme ve araştırmayı esas almıştır. Hurafelerden, yabancı faktörlerden arınmış bir İslâm'ı savunan İzmirli, peygamber dışında günahattan, kötülükten, yanlıştan hiç kimsenin korunmadığını savunarak başkalarının sözlerini ve görüşlerini ancak delilleri varsa kabul eder; âlimlerin görüşlerine değer verir fakat hiç birinin sözlerini vahiy gibi mutlak doğru kabul etmez. Bu sebeple İzmirli, kendi görüşlerini de mutlaka bir delile dayandırır.¹⁹

Her konuda ihtiyatı esas aldığı, kimseyi körü körüne taklit etmediğini, taassuba karşı olduğunu, tasavvuf ve tarikat düşmanı olmadığını söyleyen İsmail Hakkı her ilmi kendi asli kaynağından öğrenmeye ve aktarmaya gayret göstermiştir. Bu nedenle yararlandığı kaynaklar birincil ve ikincil temel kaynaklardır. İzmirli, kendi görüşleri arasına sokarak sahiplendiği için yararlandığı bazı kaynakları zikretmemiştir.²⁰

İzmirli, özel olarak felsefe tahsili yapmamıştır. Ancak en çok felsefe ve mantık alanında eser verdiği görülmektedir. Felsefe yapmaktan çok felsefe tarihi ile ilgilenen İzmirli, hem İslâm felsefesi hem de Batı felsefesi üzerine yazdığı yazılarında fikir nakilciliği ve hikâyeciliği yapmıştır. Felsefî kavramları, teorileri, delilleri, metodları ve okulları anlatımı ne kadar orijinal olsa da İzmirli, bir felsefî okulun temsilcisi değildir ve orijinal felsefî fikirleri bulunmamaktadır. Ancak felsefe ve yeni mantığı İslâmî ilimlerin arasına sokarak bazı konuların açıklanmasında ve delillendirilmesinde araç olarak kullanan ilk Müslüman bilginlerdendir. Bazı ilahiyat konularını önce

¹⁸ M. Sait Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı", **DİA**, İstanbul 2001, c.23, s.535.

¹⁹ Sabri Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmî Şahsiyeti", **İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu**, TDV Yayınları, (Yayına Hzl: Mehmet Şeker ve A. Bülent Baloglu), Ankara 1996, s.4.

²⁰ Sabri Hizmetli, **age.**, s.5.

Kur’ân, Sünnet ve İslâm âlimlerinin görüşüyle açıklamış, ardından bu konuları yeni felsefeye göre tekrar ele almıştır. Eserlerinin muhtevası bu yönüyle bir yenilik taşımaktadır.²¹

Ömer Rıza Doğrul, 3 Şubat 1946 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi’nde yayınlanan yazısında İsmail Hakkı için “*En önemli mevzuu İslâm felsefesi idi ve İslâm felsefesinin eriştiği şahikaları belirtmek, İslâm tefekkürü ile garb tefekkürü arasındaki bağlantıları bulmak, İslâm tefekkürünü bugünün fikir cereyanlarına ulaştırmak onun en belli başlı endişesiydi*” diyerek onun İslâm Felsefesi alanındaki gayret ve çabalarıyla neyi amaçladığını ifade etmiştir.²²

3. ESERLERİ

İzmirli İsmail Hakkı, eserlerinin büyük bir kısmını yaşadığı devrin eğitim-öğretim ihtiyaçlarını gözeterek ders kitapları şeklinde hazırlamıştır. Hem medrese hem mektebin mevcut müfredatlarıyla beraber çağın gerektirdiği ihtiyaçlarını da gözeterek bazı yeni konuları ve açıklama biçimlerini kitaplarına eklemiş, bu kitaplarıyla on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl genç kuşağının yetişmesine etki etmiştir.²³

İzmirli eserlerinin büyük çoğunluğunu Osmanlıca dediğimiz Arap harfli Türkçe ile yazmıştır. Latin alfabesiyle yazdığı eserleri çok azdır. Cumhuriyetin kurulmasıyla beraber yapılan alfabe devrimi, yeni kuşakların Arap alfabesiyle yazılan eserlerle arasına girmiş ve eski harfli eserlerin hak ettikleri değeri bulmasına engel olmuştur. Haliyle İzmirli’nin eserleri de bundan nasibini alarak yeterince tanınmamış ve hak ettikleri değeri bulamamışlardır.²⁴

Basılı olarak elli beş eseri olan İzmirli’nin eserlerinin sayısı, basılmamış olanlarla beraber yüzü geçmektedir. İzmirli’nin kitaplarının ve makalelerinin çoğu basılmamıştır. Süleymaniye Kütüphanesine bağışladığı basılmış ve basılmamış eserlerinin tümü kendi adını taşıyan koleksiyonda bulunmaktadır. İsmail Hakkı’nın oğlu Celaleddin İzmirli, bu koleksiyonun 3700 cilt kitap içerdiğini söyler. Türkçe,

²¹ Sabri Hizmetli, *age.*, s. 22-24.

²² (Aktaran) Celaleddin İzmirli, *age.*, s. 262.

²³ Sabri Hizmetli, *İzmirli İsmail Hakkı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 10.

²⁴ Sabri Hizmetli, *age.*, s. 10

Arapça ve Fransızca kitaplardan oluşan bu kütüphane daha sonra oğlu Celaleddin İzmirli'nin kattığı kitaplarla zenginleşmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu'nda 276'sı yazma, 3894'ü matbu olan toplam 4434 eser mevcuttur.²⁵

İzmirli'nin ömrünün son senelerinde 1953 yılı için, yani İstanbul'un fethinin beş yüzüncü yılını kutlamaya iştirak için çalışıp büyük bir eser hazırladığını söyleyen Ömer Rıza Doğrul, İzmirli'nin bu eserini ölmeden önce tamamladığı kanaatinde olduğunu söylemiştir. Sabri Hizmetli ise İzmirli'nin *Fatih'in Felsefî Cephesi* adlı bu eserini tamamlamaya ömrünün yetmediğini söylemiştir.²⁶

İsmail Hakkı, bu eserlerinden başka yaşadığı dönemin çeşitli gazete ve dergilerinde de makale ve yazılar yazmıştır. Dârü'l-Fünûn İlahiyat ve Edebiyat Fakülteleri mecmualarında, İslâm-Türk Ansiklopedisi mecmuasında; Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, Ceride-i İlmiye, Meram, Mihrab ve Selamet gibi mecmualarda çeşitli makaleleri yayınlanan İzmirli'nin İkdam, Tasvir ve Ulus gibi gazetelerde de yazıları yayınlanmıştır.²⁷

İsmail Hakkı'nın basılmış ve basılmamış eserlerinin birbirine yakın birçok tasnifi yapılmıştır. Kimi tasniflerde yayınlanmış bazı makaleleri kitapları arasında zikredilmiştir. Bazı tasniflerde de eserlerin isimlerinde farklılıklar görülmektedir. Bazı eserler ise bazı tasniflerde hiç yoktur. Ulaşabildiğimiz tasnifleri inceleyip İzmirli'nin makalelerini dışarda tutarak basılmış ve basılmamış eserlerini içeren ortak bir tasnif yaptık. İzmirli'nin çeşitli dergilerde yayınlanan makaleleri ve kitaplarının detaylı tasnifleri için verdiğimiz kaynaklara müracaat edilebilir.²⁸

²⁵ Ali Birinci, **agm.**, s. 531.; Celaleddin İzmirli, **age.**, s. 245, 256.; Sabri Hizmetli, **age.**, s. 11.; Süleymaniye Yazma Eser Ktp., İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/koleksiyonlar.pdf>, 30.06.2016.

²⁶ (Akt.) Celaleddin İzmirli, **age.**, s. 262.; Sabri Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmî Şahsiyeti", **İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu**, TDV Yayınları, (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şeker ve A. Bülent Baloğlu), Ankara 1996, s. 25.

²⁷ Sabri Hizmetli, **İzmirli İsmail Hakkı**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 15.; Ali Birinci, **agm.**, s. 532-533.

²⁸ Ali Birinci, **agm.**, s. 531-533; Ali Duman, "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", **Bilimname**, S. 14, s. 59-78; Bayram Ali Çetinkaya, **age.**, s. 57-61; Celaleddin İzmirli, **age.**, s. 245-248; Kerime Cesur, "İzmirli İsmail Hakkı (Fıkıhî Görüşleri)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ünv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2001) s. 11-32; Sabri Hizmetli, **age.**, s. 11-15.

a. Kur'ân-ı Kerim'le İlgili Eserleri

1. *Meânî-i Kur'ân*
2. *Tarih-i Kur'ân*
3. *Tahlil-i Kur'ân*

b. Hadisle İlgili Eserleri

1. *Tarih-i Hadis*
2. *Mevzu Hadisler*
3. *Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehadis Hakkında*
4. *Binbir Hadis*

c. Kelamla İlgili Eserleri

1. *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*
2. *Mulahhas İlm-i Tevhid*
3. *Din-i İslâm ve Din-i Tabii*
4. *Yeni İlm-i Kelam*
5. *İlm-i Kelam Sualleri*
6. *Risaletü't-Teselsül*
7. *El-Cevabu's-Sedid fî Beyani Dini't-Tevhid*
8. *Nârın Edebiyat ve Devamı Hakkında Tedkikat*
9. *Risale-i Hudûs*

d. Mezhepler Tarihiyle İlgili Eserleri

1. *Dürzi Mezhebi*
2. *Nusayriye, Şeyhiye, Bâbiye, Vehhabîyye*
3. *Taâlim-i Mutezile*

e. İslâm Tarihiyle İlgili Eserleri

1. *Tarih-i İslâm*
2. *Tarih-i İslâm Tenkidi*
3. *Tarihin Lüzumu İlm-i Tarihi*
4. *Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri*

5. *Altınordu Devletine Ait Metinlerin Tenkidi*

6. *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*

7. *Müslüman Türk Din Âlimleri*

f. Ahlak ve Tasavvufla İlgili Eserleri

1. *Mulahhas İlm-i Ahlak*

2. *Tasavvuf Tarihi*

3. *Tasavvufun Zaferleri mi Mustasvıfa Sözleri mi?*

4. *Gazilere Armağan*

5. *İş ve Meslek Terbiyesi*

g. Mantıkla İlgili Kitapları

1. *Miyârü'l-Ulûm*

2. *Fenn-i Menâhic*

3. *İlm-i Mantık*

4. *Mizanü'l-İ'tidal*

5. *Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib*

h. Felsefeyle İlgili Kitapları

1. *Muhtasar Felsefe-i Ulâ*

2. *Arap Felsefesi*

3. *Felsefe Dersleri*

4. *Felsefe-Hikmet*

5. *Müslüman Türk Feylesofları*

6. *İhvân-ı Safa Felsefesi*

7. *Felsefe-i İslâmiye Tarihi [el-Kindî]*

8. *İslâm Felsefesi Tarihi*

9. *İslâm Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukayese*

10. *Tasnîfü'l-Ulûm*

11. *Hikmet-i Teşrî*

12. *İslâm'da İlk Tercüme*

i. Fıkıhla İlgili Kitapları

1. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*

2. *Usûl-i Fıkıh*

3. *İlm-i Hilaf*

4. *el-İnaye fî Şerhi 'l-Bidâye*
5. *Kitabu 'l-İfta ve 'l-Kazâ*
6. *Fıkıh Tarihi*
7. *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*
8. *Gınanın Cevazı*

j. Din Dersleriyle İlgili Eserleri

1. *Tezkere-i Hak*
2. *Din Dersleri*
3. *el-Furkân Beyne 't-Tevfîk ve 'l-Hızlân*
4. *Amme Cüz 'i Şerifi*
5. *Tebareke Cüz 'i Şerifi*
6. *Kad Semi 'a Cüz 'i*

k. Dinler Tarihiyle İlgili Eserleri

1. *Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık*
2. *Anglikan Kilisesine Cevap*
3. *Yahudi Tarihi*

l. Diğer Alanlarla İlgili Kitapları

1. *Yiğitlere Öğütler*
2. *Amerika 'dan Gönderilen 18 Suale Cevap*
3. *Muhataras Ma Bade 't-Tabia*

BİRİNCİ BÖLÜM

FELSEFE-İ İSLÂMİYE TARİHİ [EL-KİNDÎ]²⁹

1. ESERİN TELİFİ

İzmirli İsmail Hakkı'nın Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi mecmuasında yayınladığı makalelerinden oluşan bu biyografik felsefî eser, hicri 1338 yılında İstanbul'da Matbaa-yı Âmire'de basılmıştır. Bu eser, Abbas el-Azzavî tarafından *Feylesûfî'l-Arab Ya'kûb bin İshâk el-Kindî* adıyla Bağdat'ta 1963'te³⁰ Arapça'ya çevrilerek yayınlanmıştır.³¹

Yurt içinde ve yurt dışında birçok kopyası olan 76 sayfalık bu eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Bölümü'nde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesinde, Toronto Üniversitesi Kütüphanesinde çeşitli matbu kopyaları vardır. Sabri Hizmetli, bu eserin Fransa-Paris Doğu Dilleri ve Kültürleri Kütüphanesi'nde A.109427 numara kaydıyla yazma bir nüshasının da olduğunu söylemiştir.³²

Kütüphane kataloglarında eserin künyesine baskı yılı miladi olarak 1917, 1919, 1920 ve 1922 olarak yazılmıştır. Bu da acaba eserin başka baskıları olabilir mi düşüncesini zihinlere getirmektedir. Ancak yine bu kataloglarda baskı yılı hicri 1338

²⁹ Eserin adını, Sabri Hizmetli “Arap Filozofu Yakub el-Kindî” adıyla verirken (bk. Hizmetli 21), Bayram Ali Çetinkaya “Felsefe-i İslâmiye Tarihi I (Ebu'l-hükema Yakup b. İshak El-Kindî)” adıyla vermiştir (bk. Çetinkaya, 77).

³⁰ Sabri Hizmetli bu tarihi 1962 olarak vermiştir. (bk. Hizmetli, 21)

³¹ Ali Birinci, **agm.**, s. 532; Bayram Ali Çetinkaya, **age.**, s. 77; Sabri Hizmetli, **age.**, s. 21.

³² Sabri Hizmetli, **age.**, s. 21.; Süleyman Üstündağ, “İzmirli İsmail Hakkı'nın Mi'yâru'l-Ulûm İsimli Eserinin Latinizasyonu ve Mantık Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2015), s.10.

olarak verilmiştir. Felsefe-i İslâmiye Tarihi'nin başka baskısı olduğuna dair herhangi bir veri elde edilemediğinden tek baskının 1338 tarihli Matbaa-yı Âmire baskısı olduğu düşünülmektedir.

İzmirli'nin 1915, 1916, 1917 ve 1918'de Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Felsefe şubesinde verdiği derslerin notlarından oluşan Felsefe-i İslâmiye Tarihi, bizim çalışmamıza esas olan Âmire baskılı Felsefe-i İslâmiye Tarihi ile isim benzerliğinden dolayı karıştırılmıştır.

Dârü'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi Felsefe şubesinde verdiği derslerin notlarından oluşan Dârü'l-Fünûn matbaası baskılı Felsefe-i İslâmiye Tarihi, Refik Ergin tarafından dört ayrı nüshası karşılaştırılmak suretiyle sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Bu çalışmada kullanılan dört nüsha 1337, 1340, 1336 gibi tarihlerde basılmış ve 416, 203, 368 ve 605 gibi farklı sayfa sayılarına sahiptirler. İçeriğinde İslâm felsefesinin sorunları, dönemleri, temel öğreti ve yolları; İslâm felsefesinin gayesi, kapsam ve sınırları anlatılır. Bu eser, İslâm felsefesi ekollerinin sistem ve metotlarına değinen bir mukaddime, müttekaddimîn devrini içeren birinci bölüm, müteahhirîn devrini içeren ikinci bölüm ve çağdaş döneme ait düşünce hareketlerinden bahseden sonuç bölümlerinden oluşur.³³

İzmirli İsmail Hakkı, anlattığı bazı felsefî konular hakkında daha detaylı bilgi için Âmire baskılı *Felsefe-i İslâmiye Tarihi* adlı eserinin dipnotlarında “Dârü'l-Fünûn Matbaası'nda tab edilen İslâm Felsefesi Tarihi'ne ait formalara müracaat edile” şeklinde bir ifadeyle Dârü'l-Fünûn baskılı diğer esere atıfta bulunmaktadır. Bu da bize yazarın bu iki eserini birbirinden ayrı tuttuğunu göstermektedir.

Ali Birinci, İslâm Ansiklopedisi'nde İzmirli'nin eserlerini sıralarken bizim çalışmamıza konu olan eseri zikredip Dârü'l-Fünûn matbaasında basılan diğer eserden hiç bahsetmemiştir. Bu durum, Birinci'nin bu iki ayrı eseri aynı tek eser olarak düşündüğünü göstermektedir.³⁴

³³ Refik Ergin (Hzl. Sad.), *İslâm Felsefesi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

³⁴ Ali Birinci, *agm.*, s.532.

Ali Duman, Akif Yıldırım ve Rukiye Gögen çalışmamıza konu olan Âmire baskılı Felsefe-i İslâmiye Tarihi adlı eseri kendi çalışmalarında zikrederken Dârü'l-Fünûn baskılı diğer esere hiç yer vermemişlerdir. Bu durum, bize iki eserin isim benzerliği nedeniyle karıştırılmış olabileceğini düşündürmektedir.³⁵

Süleyman Üstündağ, iki ayrı Felsefe-i İslâmiye Tarihi olduğunu belirttiikten sonra Âmire baskılı çalışmamıza konu eserin yetmiş altı sayfalık küçük hacmi sebebiyle Dârü'l-Fünûn baskılı daha büyük hacimli diğer eserin bir kısmı olduğunu zannedildiğini söylemiştir. Ancak her iki eserin içeriğini karşılaştırmamız neticesinde dört yüz küsur sayfa olan Dârü'l-Fünûn baskısının genel bir İslâm felsefesi tarihi olduğunu, Âmire baskısının ise sadece el-Kindî'yi konu alan biyografik bir kitap olarak hazırlandığını görmekteyiz. Dolayısıyla bu eserin diğerine ait bir kısım olması gibi bir durum yoktur.³⁶

Bayram Ali Çetinkaya, her iki eseri de ayrı ayrı ele alıp içerikleri hakkında bilgi vererek değerlendirmiş ve bizim çalıştığımız eseri *Felsefe-i İslâmiye Tarihi I (Ebu'l-hükema Yakub b. İshak El-Kindî)* adıyla diğer eserden ayırmıştır.³⁷

Bizim incelediğimiz eser ile Refik Ergin'in sadeleştirerek yayınladığı eser içerik, hacim, baskı tarihleri ve basım yerleri açısından birbirlerinden tamamen farklıdır. Her ne kadar Bayram Ali Çetinkaya bu iki eseri birbirinden tefrik etmişse de görüldüğü gibi birçok araştırmacı, isim benzerliği nedeniyle bu iki ayrı eseri karıştırmak durumunda kalmıştır. Çalışmamıza konu eserin bugüne değin ayrıca ele alınıp çalışılmamasını bu duruma bağlamaktayız.

³⁵ Ali Duman, **agy.**, s. 65.; Akif Yıldırım, “İzmirli İsmail Hakkı'nın Meali ve Kur'ân İlimlerine Dair Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya 2012), s. 21.; Rukiye Gögen, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İlm-i Hilaf Adlı Eserinin Fıkıh Usulü Açısından Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst., Sivas 2013), s. 20.

³⁶ Süleyman Üstündağ, **age.**, s.10.; Refik Ergin (Hızl. Sad.), **İslâm Felsefesi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

³⁷ Bayram Ali Çetinkaya, **age.**, s.62-77.

2. ESERİN MUHTEVASI

Eser; bir mukaddime, dört bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Bölümler el-Kindî'nin ilmî hayatı, ilmî eserleri, ilmî kaynakları ve Meşşâ'yye Medresesi hakkında verilen bilgilerden oluşmaktadır.

İsmail Hakkı “İslâm filozoflarının babası”, “İslâm filozofu” ve “Arapların filozofu” olarak vasıflandırdığı el-Kindî'yi ilk İslâm filozofu olarak kabul eder. Müslümanlar arasında filozof namını ilk defa el-Kindî'nin aldığını belirterek onun doğuda ve batıda, Müslümanlar ve ecnebler arasında parlak şöhret sahibi önemli bir şahsiyet olduğunu söyler.

İzmirli, “Hayat-ı İlmiyesi” başlıklı birinci bölümde el-Kindî'nin hususi hayatı hakkında malumatın gayet az olduğunu, ancak asil bir aileye mensup olması sebebiyle nesebinin tespit edildiğini belirtir.

“Nesebi” başlığıyla el-Kindî'nin şeceresini sıralayan İsmail Hakkı, onun Süryanî asıllı olup Yemende yerleşik olan Arab-ı Ârîbe'den asil bir aileye mensup olduğunu izah ederek ataları hakkında bilgiler verir.

“Unfuvân-ı Şebâbı” başlığıyla doğum tarihi bilinmeyen el-Kindî'nin Vâsıt şehrinde doğduğunu, ilk önce Basra'da tahsile başlayıp sonra Bağdat'a giderek meşhur âlimlerden dersler alıp tahsilini mükemmelleştirdiğini söyler.

“Devre-i Kemâli” başlığıyla el-Kindî'nin yetiştiği çevreye değinen İzmirli İsmail Hakkı, onun pek çok telif ve tercüme eser verdiğini belirtir. Özellikle Aristo'nun birçok eserini tercüme ettiğini, ailesinden kalan mallarla müreffeh bir hayat yaşadığı için yaptığı tercümelerden gelir elde etmeyi ummadığını ve en muktedir mütercimlerden biri olduğunu söyler. Hint, Fars ve Yunan ilimlerine vakıf olan el-Kindî'yi kıskananların felsefe ve kelama düşman olan halife el-Mütevekkil'i etkilemeleri neticesinde el-Kindî'nin dövülerek kütüphanesine el konulduğunu, bu felaketten ancak Caferî cetvelinin küşadı hadisesi ile kurtulduğunu söyleyerek bu hadiseyi detaylıca anlatır. Süryani ve Yunan lisanlarından birçok eser tercüme eden el-Kindî'nin sadece bir filozof olmadığını aynı zamanda bir mühendis, müneccim, tabib ve müzisyen olduğunu ifade eder. El-Kindî'nin Irak'ın önde gelen tabiplerinden

olmasına rağmen tıpla daha az iştiğal ettiğini, musikide üstad olup birçok talebe yetiştirdiğini de örneklerle anlatır. Ayrıca el-Kindî'nin münakaşa ortamlarını çok sevdiğini, aleyhtarlarının çoğalmasının bunu gösterdiğini belirtir.

“Vecizesi” başlığıyla el-Kindî'nin vecizelerinden örnekler veren İsmail Hakkı, “Vesâyası” başlığıyla oğluna vasiyetinden parçalar vererek bu vasiyetin, doğru olması durumunda el-Kindî'nin cimriliğine bir vesika olacağını belirtir.

“Şiiri” başlığıyla el-Kindî'nin çeşitli ilimlere vakıf olmakla beraber edebî zevk sahibi ve şiirde üstünlüğü olduğunu söyleyerek yedi beyitlik bir şiirini örnek verir.

“İrtihali” başlığıyla vefat tarihi bilinmeyen el-Kindî'nin dizinde çıkan hâm hastalığını tedavi etmek için önce içki içtiğini, haram olması sebebiyle içkiyi bırakıp yerine bal şerbeti içtiğini, ancak iyileşemeyip bu hastalık sebebiyle vefat ettiğini söyler.

“Tenbîh” başlığı ile el-Kindî'nin Abdulmesih el-Kindî adında biriyle karıştırıldığını ve düşmanları tarafından uydurulan Hristiyanlığa sempati duyduğu söyleminin yalan olduğunu ispat etmeye çalışır.

İsmail Hakkı, “Âsâr-ı İlmiyesi” bölümünde el-Kindî'nin eserleri üzerinde yapılan gruplandırmaların eksiklik ve yanlışlıklarına değinerek bunları tadil edip kendi tasnifini yaptığını söyler. Eserlerinin bir kısmının tercüme, bir kısmının telif ve bir kısmının da tercüme edilmiş kitapların ıslahı olduğunu söyleyerek el-Kindî'nin Yunanca eserlerin tercümanından ziyade şarihi olduğunu belirtir. İsmail Hakkı, tasnif ettiği eserleri felsefiyât 12, mantikiyât 9, hesâbiyât 12, küreyyât 9, mûsikiyât 7, ahkâmiyât 12, cedeliyât 19, rûhiyât 7, siyâsiyât 12, nücûmiyât 26, hendesiyât 24, felekiyât 17, tıbbiyât 31, ihdâsiyât 16, eb'âdiyat 10, takdimiyât 5, envâ'iyât 29 şeklinde gruplandırarak el-Kindî'nin toplam 272 eserini sıralar.

İzmirli, hiçbir İslâm filozofunun el-Kindî kadar Aristo'nun eserlerini sıkı sıkıya takip etmediğini, İslâm âleminin Aristo'nun eserlerini onun vasıtasıyla tanıdığını ve el-Kindî'nin Aristo'dan yaptığı çeviri ve şerhlerle İslâm âlemine felsefe-i Meşşa'iyye'yi tanıttığını ifade eder.

İzmirli, el-Kindî'ye ait beş tane risaleyi bir dostu vasıtasıyla gördüğünü belirterek onun eserlerinden ancak bazılarının içindekilerin özetinin bilindiğini, büyük çoğunluğunun sadece isimlerinin tespit edilebildiğini söyler. El-Kindî'nin tahlil sanatını ihmal ettiğini belirterek ona yöneltilecek bazı eleştirilere yer verir.

İzmirli, tasnif ettiği eserlerin gruplarını başlıklar halinde ele alıp haklarında bilgi vererek el-Kindî'nin o alandaki yetkinliğini anlatır ve her gruptan numaralandırdığı belli başlı eserler hakkında bilgiler vererek el-Kindî'nin eserlerini tanıtmaya ve kıymetlerini ispat etmeye çalışır.

İzmirli, "Menâbi-i İlmiyesi" bölümünde el-Kindî'nin ilmî kaynaklarını açıklarken onun Yunan, İran ve Hint ilimlerine vakıf olduğunu, felsefede kaynağının Aristo olduğunu belirtir; ayrıca Sokrat, Hipokrat, Öklid ve Batlamyus'un eserleriyle ilminin temellerini kurduğunu ifade eder. İslâm toplumunda ilk fikrî hareketin hicri ilk asırda Ma'bed el-Cühenî ile başladığını, Müslümanlar arasında ilk defa Kaderiye mezhebinin sonra da buna tepki olarak Cebriye mezhebinin çıktığını anlatır. El-Kindî'nin yetiştiği asırdaki fikrî hareketlere, kelamî görüşlere ve çıkan mezheplere değinen İzmirli, el-Kindî ve öğrencilerinin kelamcılardan farklı olarak felsefe mesleğinin doğuşunu temin ettiklerini söyler. İslâm toplumunda Yunanca, Kıptice ve Farsçadan ilk tercümelerin yapıldığını, felsefe ve müspet ilimlerin Müslümanlar arasında gittikçe yayılıp yerleştiğini ve böylece İslâm dünyasının tevhid, kelam ve felsefe ilimleriyle müsbet ilimlerdeki en parlak dönemini bütün dünyaya ilan ettiğini ifade eder.

İzmirli, el-Kindî'nin öğrencileriyle kurduğu Medrese-i Meşşâ'yye'de yaptıkları tercümeler ve şerhlerle Aristo'nun felsefesini, metafiziğini, ahlak ve siyasetini Bağdat'ta tanıttıklarını ve kelam ilmiyle uğraşan ulemayı felsefe mesleğiyle tanıştırdıklarını belirtir. İzmirli, Aristo'dan yapılan tercüme ve şerhlerin -her ne kadar ehl-i sünnet felsefeye rağbet etmese de- ulema tarafından merakla takip edildiğini belirtir. Ancak bu eserlerle Yunan felsefesinden etkilenen kimilerinin bid'atlere düştüğünü, Kur'ân'ın tefsirinde remz ve misallere başvurup tevile giderek felsefe ve Kur'ân hakikatlerini karıştırdıklarını ve böylece bu eserlerin İslâm mezheplerini etkilediğini belirtir. İzmirli, el-Kindî'nin Aristo'ya meftun olmakla beraber Kur'ân'ın naslarından şüphe etmediğini, vicdanen Muhammedî olup her iki tarafa doğruluk ve

samimiyetiyle hak vererek din ile felsefeyi te’lifden başka çare görmediğini belirtir.

İzmirli, el-Kindî ve Meşşâ’i takipçilerinin Kur’ân’ın naslarını Aristo felsefesiyle denk getirmeyi gerekli gördüklerini belirtir. El-Kindî ile başlayan asıl felsefe hareketinin talebeleri tarafından devam ettirildiğini, ancak bu hareketin gerçek inkişafının Fârâbî tarafından gerçekleştirildiğini söyler.

“Medrese-i Meşşâ’iyyesi” adlı son bölümde el-Kindî’nin bu medresede talim ettiği felsefî hükümleri izah etmenin güç olduğunu belirten İzmirli İsmail Hakkı, onun felsefî düşüncelerinin diğer filozofların eserlerinde nadiren yer bulunduğunu ve eserlerinin doğal bir afet neticesinde zayi olduğunu ifade eder. Bu durum sebebiyle el-Kindî’nin Farabi kadar şöhret bulamadığını ve Farabi’nin çalışmalarının onu unutturduğunu, böylece Meşşâ’ilerin reisi olarak Farabi’nin tanındığını söyler. Eserlerinin zayi olması sebebiyle el-Kindî’nin fikir ve düşüncelerini doğrudan doğruya açıklamanın mümkün olmadığını belirten İzmirli, bazı ilmî ve felsefî eserleri tetkik ile dolaylı olarak onun fikirlerini şerh etmenin mümkün olabileceğini belirtir.

İzmirli takip ettiği bu metotla el-Kindî’nin ve Meşşâ’ilerin felsefî ve ilmî konulardaki görüşlerini sekiz başlık altında açıklamaya çalışır.

“Tarîki veyâ Menheci” başlığıyla Meşşâ’i felsefesinin eserden müessire götüren bir yöntem takip ederek eserleri ve olayları tetkik edip hakikate ulaşmaya çalıştıklarını söylüyor. Meşşâ’iyyîn yolunun İsrakiyyîn’e karşı olduğunu belirterek Meşşâ’iyye’nin burhan-ı mantikî, ikna-ı felsefî ve remz-i ilahî asıllarıyla özetlenebileceğini söyler.

“Tasnîf-i Ulûm” başlığıyla el-Kindî ve takipçilerinin Aristo’nun ilimler tasnifini İslâm âleminin irfanına kattıklarını belirterek hikmeti, nazarî ve amelî diye ikiye ayırdıkları söyler. Hikmet-i nazariyenin gayesinin hakkı bulmak, hikmet-i ameliyenin gayesinin de hayrı bulmak olduğunu söyler. Diğer ilimlerin bu ikisi altında nasıl sıralanarak tasnif edildiğini anlatıp bu tasnifin İslâm âlimleri tarafından beğenildiğini söyler.

“İlmu’n-Nefs” başlığıyla el-Kindî’nin ruhu maddi olmayan varlık olarak anladığını ve ruhun maddi âlemde bulunmadan önce akılda bulunduğunu kabul ettiğini

ifade eden İzmirli İsmail Hakkı, el-Kindî'nin bu konuda birbirine muhalif olan Aristo ve Eflatun arasından Eflatun'a taraftar olduğunu söyler. El-Kindî'nin akıl konusunda Aristo ve Eflatun'un fikirlerini birleştirerek akıl için dört derece tespit ettiğini, Farabi'nin de bu derecelerin Aristo'nun kitabından alındığını beyan ettiğini söyleyen İzmirli, bu nazariyenin el-Kindî'de kapalı kaldığını ancak Farabi'nin bunu tamamıyla açığa çıkardığını ve eserlerinde izah ettiğini belirtir.

“Mantık” konusunda el-Kindî'nin Aristo ve Pûrfiryûs'tan yaptığı çevirilerle Farabi'ye zemin hazırladığını, mantık konusunun açıklanmasının da Farabi'ye kaldığını ifade eder.

“Ahlak” başlığıyla filozofların nazari felsefede Kur'ân'ın nasları hakkındaki kuramlarının amelî felsefede görülmediğini ve İslâm filozoflarının fazilet ahlakı için iffet, şecaat ve hikmet olmak üzere üç asıl kabul ettiklerini söyler. Bu üç aslın şehvanî, gadabî ve aklî üç melekeye dayandırıldığını, bu melekelerde ifrat veya tefrit etmenin rezillik olduğunu anlatır. Bu üç aslın Eflatun felsefesinden alındığını ve insan davranışlarının düzen ve ahengini netice veren içsel adaleti oluşturduklarını ifade eder.

“Mâ ba'de't-Tabî'a” başlığıyla el-Kindî'nin Aristo'nun *İlmu'r-Rubûbiye* adlı eserini tefsir ettiğini, bu eserde “vahidden ancak vahid sadır olur” kuramını izah ettiğini belirten İzmirli, ukûl kuramında akıl çeşitlerine değinerek akl-ı faali izah edip madde, cisimlerin hareketi ve zamanın yaratılıp devam ettiğini anlatır ve bu kuramların Farabi'de daha çok keşfedildiğini söyler. Meşşâ'i medresesini kuran el-Kindî'nin İshrâkiyye'ye rağbet etmediğinden felsefî tasavvufa meyletmediğini belirtir. Meşşâ'i felsefesinin; metafizik düşüncesiyle maddenin ezeli olması, Allah'ın bilgisinin cüz'îyyât değil de sadece külliyatla alakalı olduğu ve ruhun her çeşit fazileti kabul etmesi için bir meleke olduğu şeklinde üç temel noktada hadisçilere, fıkıhçılara ve kelamcılara muhalefet etmeleri sebebiyle İslâm âlimleri ve İslâm filozofları arasında çekişmeler çıktığını belirtir. Bu üç temel noktanın metafiziğin temel esasları olduğunu ve bütün kalamî ayrılıkların burada filozoflarla mücadele edip çekiştiğini söyler.

“Tabî'îyyât” başlığıyla İsmail Hakkı, Meşşâ'i felsefesinin tabiat bilimleri alanında atomculuktan ayrı bir esası kabul ettiğini, atom ve uzay boşluğu yerine

maddenin biçimsiz ilk hali heyûlayı ve biçim kazanmış hali sûreti yerleştirdiklerini ve maddenin çeşitli yoğunluklarda tek bir temelde olduğunu iddia ettiklerini, uzay olmadan cisimlerin olamayacağını söyleyerek fizikten, fizikötesine geçtiklerini ifade ediyor. Atomun en küçük madde parçası olmasının inkârı, heyûlanın ispatı, türlerin ve cisimlerin sûretleri, uzayın mümkün olmaması, kuvvetler, mesafelerin sonluluğu gibi tabiat bilimine ait temel meselelerin ele alındığı bu bölümde İzmirli İsmail Hakkı, heyûla, zaman, mekân ve hareketin detaylı açıklamalarını yaparak bunlar hakkında Meşşâ'ilerin ve el-Kindî'nin tanımlamalarını ve fikirlerini izah eder.

“Fünûn-ı Za'îfe” başlığıyla el-Kindî'nin hurafe kimyayı kabul etmeyip müneccimlik ve ruhanî tıbbı inanmış olduğunun geçmişe bakarak anlaşılacağını söyler.

Eserin “Hatime” bölümünde Meşşâ'iyeye mesleğinin Eş'âriyye'nin çıkışı ile düşüşe geçtiğini belirten İzmirli, Eş'âriyye mesleğinin fikrî ve felsefî bir cereyan olarak kısa zamanda Selefiye ve Mutezile meslekleriyle beraber Meşşâ'iyeye mesleğini de durdurduğunu ifade ederek Meşşâ'î Medresesi'nin İslâm dünyasında dört asırdan fazla parlak bir dönem geçirmiş olduğunu belirtir. El-Kindî'nin yüksek ilminin, eserleriyle beraber talebelerinde de kendini göstermiş olduğunu ifade eden İzmirli, onun talebelerinden Serahsî ve İbn-i Zekeriyya er-Râzî'yi de birlikte ayrıca yazacağını söyleyerek Felsefe-i İslâmiye Tarihi'nin birinci kitabına son verir.

İKİNCİ BÖLÜM

METİN

İstanbul Darü'l-Fünûnu

Edebiyât Medresesi Neşriyât Encümeni

Aded: 1

FELSEFE-İ İSLÂMÎYE TÂRÎHİ

İzmirli İsmâil Hakkı

Dârü'l-Fünûn İslâm Felsefesi Müderrisi

Birinci Kitâb

Ebu'l-hükemâ Ya'kûb bin İshâk el-Kindî: Hayât-ı İlmiyesi – Âsâr-ı İlmiyesi –
Menâbi-i İlmiyesi – Medrese-i Meşşâ'iyyesi

Neşriyât Encümeni'nin resmî mührünü hâ'iz olmayan nüshalar sahtedir.

İstanbul – Matba'a-i Âmire

1338

[3]

EBU'L-HÜKEMÂ

YA'KÛB BİN İSHÂK EL-KİNDÎ

[El Kendi]

Ba'de edâ'i mâ vecebe aleynâ

Ebû Yûsuf Ya'kûb bin İshâk el-Kindî İslâm arasında en evvel feylesof namını ihrâz eden bir zat-ı şerifü'l-asldır, felsefe-i İslâm'ın pîşvâsıdır; şarkda, ğarbda, İslâm ve ecânib arasında parlak bir şöhreti hâ'izdir. Gâyet mümtâz ve mühim bir şahsiyettir. Tam ma'nâsıyla bir allâmedir.

Âlemde herhangi bir feylesofun, herhangi bir âlimin ne böyle inkişâf ettiğini gösteren hayât-ı ilmiyesi; terakkiyât-ı ilmiyenin âsâr-ı bâhiresine hakikî bir misâl teşkil eden muhalledât-ı ilmiyesi; ilminin menba'larını, ma'denlerini, asıllarını bildiren mevâdd-ı ilmiyesi; meslek-i mahsûsunu; şahsiyet-i mümtâzesini îzâh eden te'âlîm-i ilmiyesi yekân yekân tettebbu ve mütâla'a olunmadıkça onun hakkında tâm bir ilm husûlû kâbil değildir.

Bir zekâ-yı fevkalâde sâhibi olan, bütün İslam feylesoflarının babası add olunan, Ebu'l-hükemâ, feylesofu'l-İslâm, feylesofu'l-Arab unvân-ı mefharetleriyle be-nâm olan el-Kindî'nin nasıl inkişâf ettiğini, âlem-i İslâmda mahîru'l-ukûl bir sûrette parlayan terakkiyât-ı ilmiyeye güzel bir numûne teşkil eden musannefâtını, menâbi-i ilmiyesini Irâk'da te'sîs ettiği medrese-i Meşşâ'iyyesini ayrı ayrı tetkîk edeceğiz. Böylece Ebu'l-Hükema'yı mümkün mertebe öğreneceğiz.

1- HAYÂT-I İLMİYESİ

Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî'nin, ihrâz ettiği o sît-i azîmî ile beraber, hayât-ı husûsiyesi hakkında ma'lûmât gâyet azdır. Muhtelif me'hazlardan, mütenevvi menba'lardan nebe'ân eden âb-ı şîrîn-makâl ile el-Kindî'nin inkişâfı lâıykıyla tesbît olunamıyor, buna te'essüfden başka ne denir. Yalnız Cezîretu'l-Arab'ın asıl bir â'ilesine mensûb olması sebebiyle nesebi zabt olunmuştur.

[4]

Nesebi: Ya'kûb bin İshâk bin es-Sabbâh bin İmrân bin İsmâ'il bin Muhammed bin Eş'as bin Kays bin Ma'dî bin Keribe bin Mu'âviye bin Cebele bin Adiyy bin Rebî'a bin Mu'âviyeti'l-Ekber bin el-Hârisi'l-Asğar bin Mu'âviye bin el-Hârisi'l-Ekber bin Mu'âviye bin Sevr bin Merta bin Kinde bin Afîr bin Adiyy bin el-Hâris bin Murre bin Uded bin Zeyd bin Yeşceb bin Arbeb bin Zeyd bin Kehlân bin Sebâ bin Yeşceb bin Ya'rub bin Kahtân.

El-Kindî'nin cedd-i a'lâsı olan Ya'rub bin Kahtân evlâd-ı Sâm'dan idi, Bâbil'den Yemen'e hicret ederek oradan Arab-ı Ârîbe'den¹ Âd'a galebe ile hatt-ı Yemâniye'de hükûmet te'sîs etmiş idi. Ya'rub bin Kahtân'ın lisânı Süryânî lisânı idi, Yemen'de lisân-ı Arabî ile tekellüm etti. Evlâdına Âl-i Kahtân, kavmine de Arab-ı Mûte'arîbe denildi² ki beni Hamîr bunlardan idi. Evlâd-ı Sâm'dan en evvel lisân-ı Arabî ile mütakellim olan Ya'rub bin Kahtân idi.

Ya'rub bin Kahtân'ın evlâdından Sevr, Hârisi'l-Ekber, Mu'âviye bin el-Hârisi'l-Ekber Yemâme ve Bahreyn meliki; Mu'âviye bin Cebele ile Ma'dî bin Keribe bin Cebele Hadramût meliki; Kays bin Ma'dî bin Keribe ile Eş'as bin Kays da Kinde meliki idi; meşhur şâ'ir A'sâ dört uzun kasîde ile Kays bin Ma'dî bin Keribe'yi medh etmiş idi. Eş'as bin Kays sohbet-i seniyyeye nâil olmuş zevâtan idi. Ancak irtihâl-i Nebî'yi mûte'âkip irtidâd etmiş, sonra yine tövbekâr olarak kırk târîhinde İslâm üzere irtihâl etmiş idi. İrtidâd ile sohbetin zâ'il olup olmaması mes'elesi müçtehidîn arasında muhtelifun fih bir mes'ele olmakla Eş'as bin Kays'ın ashâbdan add olunup olunmaması hakkında Hanefiyye ile Şâfi'iyye ihtilâf ediyorlar. Hanefiyye indinde irtidâd ile sohbet zâ'il olmakla Eş'as bin Kays sahâbî değildir, Şâfi'iyye indinde irtidâd ile sohbet zâ'il olmamakla Eş'as bin Kays sahâbîdir. Âsâr-ı Bâkiye'de "bir rivâyete göre sahâbe-i kirâmdandır" denmesinin sebebi budur.

El-Kindî'nin pederi İshâk bin es-Sabbâh hulefâ-i Abbâsiye'den Mehdî ve Hârûn er-Reşîd zamânlarında Kûfe emîri idi.

¹ Âd, Semûd, Tasm, Cedis gibi asıl Arab, kadîm Arab

² Bazı müverrihin Arab, Arab-ı Ârîbe'ye Arab-ı Bâ'ide, Arab-ı Mûte'arîbe'ye Arab-ı Ârîbe diyorlar.

Görülüyor ki İslâm feylesoflarının babası el-Kindî asıldır, Süryâniyu'l-asl olup Yemen'de mutavattın olan Arab-ı Ârîbe'dendir, Kahtânî'dir. Kable'l-İslam Yemâme'de, Bahreyn'de, Hadramût'da, [5] Kinde'de icrâ-yı hükûmet eden mülûk-u ûlâdandır. Cedd-i a'lâsından Kays şeref-i sohbet-i seniye nâ'il olmuştur. İslâm oğlu İslâm, Arab oğlu Arab. Doğrudan doğruya da emîr-zâdedir. Bazı garazkârların el-Kindî'yi neslen Yahûdî add etmesi târîhe karşı gülünç bir şeydir. Gâlibâ bu garazkârlar Sind bin Alî ile el-Kindî'yi karıştırıyorlar. Âtiyen îzâh olunacağı vechile neslen Yahûdî olan Sind bin Alî'dir ki el-Kindî'nin mu'âsırıdır.

Unfuvân-ı Şebâbı: El-Kindî Haccâc'ın 83 senesinde te'sîs ettiği Vâsıt şehrinde tevellüd etmiştir. Vâsıt Basra ile Kûfe arasında, nehir üzerinde idi. Birçok zevât-ı âliyenin meskat-ı re'si idi. El-Kindî'nin târîh-i tevellüdü ma'lûm değildir. El-Kindî evve'l-emrde Basra'da tahsîle başlamış idi.

Basra'nın İslâm felsefesinde, İslâm târîhinde ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Basra 17 senesi Hazret-i Ömeru'l-Fârûk radiyallâhu anhu zamânında te'sîs olunmuştur. İslâm'ların ilk binâ ettikleri bir şehri latîfdır.¹ En evvel hareket-i fikriye Basra'da başlamıştır. Mesâ'il-i azîmeden biri olan kader meselesi Basra'da zuhûr etmiştir. Tâbi'înin fakîhi, sûfiyenin re'îsi Ebû Sa'îd Hasan-ı Basrî Basralıdır.

El-Kindî sonra Bağdat'a gelerek burada meşâhîr-i ulemâdan ikmâl-i tahsîl etmiştir.

Bağdat da İslâm'ın te'sîs ettiği bir şehirdir. 140 târîhinde binâsına başlanmış, 149 târîhinde dâru'l-hilâfe add olunmuştur.²

Ne güzel tesâdüftür ki el-Kindî'nin doğduğu, tahsiline ibtidâr ettiği, tahsîlini ikmâl ettiği bu üç belde İslâm'ın binâ ettiği bilâddandır.

Devre-i Kemâli: El-Kindî, zekâ-yı fitrîyesine munzam olan mesâ'î-yi belîğesi ile tıbb ve tabî'îyyâtta, riyâziyyâtta, felekiyyâtta bihakkın temeyyüz eylemiş, felsefede asrında teferrüd etmiş idi. Şu'ubât-ı ulûma â'id yazmış olduğu âsârı zekâsının

¹ Basra kara, katı taş ma'nâsındır. Binâ edilen mahalle izâfetle o nâmı almıştır. Altı ay sonra da Kûfe te'sis olunmuştur. Her ikisine "Basratân" denir.

² Bağdat hakkında yedi lügat vardır. Vech-i tesmiyesinde ihtilâf olunmuştur.

şiddetine, ihâtasının vasatına en bâriz bir alâmettir. Bundan dolayı Me'mûn, Mu'tasım gibi hülefânın pek ziyâde iltifât ve râğbetlerine nâ'il, dâ'ire-i samîmiyetlerine dâhil olmuş idi. Mu'tasım'ın oğlu Ahmed'in üstâdı olup onunla aralarında pek ziyâde dostluk [6] var idi. El-Kindî nişâne-i şükrân olarak birçok âsârı onun nâmına kaleme almış idi.

El-Kindî karîben beyân olunacağı vechile pek çok âsârı te'lîf, birçok âsârı tercüme etmiş idi. Felsefenin müşkil olan mahallerini bast ve temhîd ve îzâh eder idi; Aristo'nun başlıca başlıca mütercimlerinden biri idi. Yazdığı âsârda Aristo mesleğine tâbi idi. El-Kindî'ye birinci def'a olarak feylesofu'l-Arab denildi. Çünkü Aristo'nun mâ ba'de't-tabî'a'sını tercüme etmiş, kıyâs ve burhân kitâblarını şerh eylemiş, kategoriya¹ üzerine bir kitâb yazmış idi. El-Kindî, en muktedir, en hâz-kudret mütercimden biri idi,² isminin mütercimler meyânında zikr olunması tercümeyi para almak için san'at edinmemesinden ileri gelmiş idi ya'nî aylıklı mütercim değil idi.

El-Kindî gerek unvân-ı tahsîli, gerek devre-i kemâli zamânlarında müreffehen yaşamış idi, pederinden Basra'da birçok emvâl ve emlâka vâris olmakla, aylığa ihtiyâcı yok idi. Fa'âliyet-i fikriyesi cidâl-i hayât gâ'ile-i hâ'ilesinden mahfûz idi.

Veddabbu vennûnu kad yurcâ ictimâ'uhumâ

Veleyse yurcâ ictimâ'u'l-fazli ve'z-zehebi³

Beyt-i meşhûru el-Kindî'ye sâdık değil idi.

El-Kindî hayretu'l-fezâ âsârıyla kendini tanıtmış idi; Yûnân, Hind, Fars ulûmuna muttali idi. Ne çâre ki hasûdlar, câmidler⁴ bu büyük feylesofumuza karşı haksızlıklar ihdâs ettiler. El-Kindî'nin müdhiş hâsidleri, Mûsâ bin Şâkiroğulları idi. Riyâziyyâtta

¹ Makulat (Catégories) demektir.

² Huneyn bin İshâk, Ya'kûb bin İshâk, Sâbit bin Kurratü'l-Harrânî, Ömer bin el-Ferhânü't-Taberî

³ Keler ile balığın bir yere gelmesi me'mûl olur ise de fazîlet ile servetin bir yere gelmesi me'mûl olmaz.

⁴ Arablar muta'assıba câmid derler.

pek ziyâde şöhrat kazanan Muhammed bin Mûsâ ve Ahmed bin Mûsâ kendilerinden başka erbâb-ı fenni istirkâb ederler idi. El-Kindî tabî'atıyla istirkâb olunan zevâtın başında idi. Bu müdhiş hâsidler felsefe ve kelâma düşman olan el-Mütevekkil zamânında fa'âliyetlerine germî-i tâm vererek halîfeye si'âyette bulundular. Der-cengi evvel Sind bin Alî teb'id olundu; el-Kindî hem döğüldü, hem kütübhanesi müsâdere olundu. El-Kindî'ye, hayâtından kıymetdâr add ettiği kitâblarının Mûsâoğullarına teslîm olunması, [7] dayakdan daha ağır geldi; ta'bîr-i mahsûs üzre el-Kindî de meflûkîn meyânına dâhil oldu. Fakat çok devam etmediğinden “El-felâke ve'l-meflûkîn”¹. İsmi geçmedi. El-Kindî'nin kitâbları “Kindiyye” denilen bir kütübhaneye konulmuş idi. “Ca'ferî” cedvelinin küşâdı hâdisesi el-Kindî'nin hayâtını felâketten kurtardı.

El-Kindî feylesof olduğu gibi mâhir bir mühendis idi. Zamânında Dicle ve Fırat arasında ba'zı cedvellerin küşâdı için ma'lûmâtına mürâca'at olunur idi. Mûsâoğulları el-Kindî'den müsâdere olunan kitâblara mürâca'at ederek onun yerine geçmek istiyorlar idi. Fakat o sırada kendilerine havâle olunan Ca'ferî cedveli küşâdında muvaffak olamamışlar idi. Mûsâoğullarının adamı olan Ahmed bin Kesîrû'l-Fergânî cedvelin ağzında yanıldı, cedvelin ağzı uygun düşmedi, su akmadı. Bunun üzerine mes'eleyi hall için Sind bin Alî da'vet olundu. Müşârun ileyh de meşhûr mühendis ve müneccim idi. Yahûdîyyu'l-asl idi, Me'mûn huzûrunda şeref-i İslâm ile müşerref oldu, Me'mûn zamânında âlât-ı rasdiyyenin ıslâhına me'mûr olmuş idi, nücûm ve hisâba â'id âsârı vardır. Mûsâoğulları hayâtlarından kat-ı ümîd ettiler. El-Mütevekkil cedvelin küşâdı husûsunda pek çok para sarf etmiş idi, bu kadar paraların beyhûde yere sarf olunmasından müte'essir idi. Bu bâbda haber verilen yanlışlığın meydâna çıkarılmasını cidden ârzû ediyor idi. Mühendis Sind'e “Tetkîkâtını icra et, yanlışlığı bana haber ver. Şâyet yanlışlık tahakkuk ederse, hayâtıma kasem ederim ki, her ikisini cedvelin kenârına asarım” demiş idi. Mûsâoğulları Mütevekkil'in efkârına tamâmıyla vâkıf idiler. Sind'e söylenilen sözler onların muvâcehesinde söylenmiş idi. Huzûrdan çıktıktan sonra Mûsâoğulları Sind'e dehâlet ettiler, i'tirâf-ı kusûrda bulundular, “el-

¹ Felâketzedegânı bildiren bir kitâbdır.

i'tirâf yehdum el-iktirâf"¹ dediler, bu bâdirenden halâs bulmaları husûsunu ona tevdi ettiler.

Mûsâoğullarının hayâtı Sind'in elinde idi, Sind bin Alî Mûsâoğullarının adem-i muvaffakiyetlerine bir sebep-i ma'kûl bulmakla hem onları kurtardı, hem el-Kindî'yi af ve kitâblarının kendisine teslim olunmasına muvaffak oldu. Sind ile el-Kindî arasında adâvet ve mubâ'adat bulunmakla beraber mücerred hakka ittibâ ederek Sind evvel bavulu el-Kindî'nin [8] kitâblarının teslim olunmasını şart ediyor idi, kitâblar teslim olunmadıkça hiçbir vechile kendilerine yardım etmeyeceğini bildirdi. Mûsâoğulları derhâl buna muvâfakat gösterdiler. El-Kindî'nin kitâblarını i'âde ettiler; kitâbların kâmilten teslim olduğunu müş'ir el-Kindî'nin ilm ve haberini de aldılar. Sind bin Alî de va'dini ifâya mecbûr oldu. Mûsâoğullarının cedvel küşâdında irtikâb ettikleri galat Dicle suyunun artması münâsebetiyle dört ay kadar gizli kalabilir idi. Müneccimler halifenin dört ay yaşamayacağını hisâb etmişler idi. O vakitler ahkâm-ı nücûmdan bâhis olan ilm-i tencîm pek ziyâde ehemmiyeti hâ'iz idi.

Sind bin Alî bu husûslardan istifâde etti, işi dört ay te'hir etti. Mûsâoğullarının hata etmediklerini Mütevekkil'e haber verdi. Zâten Dicle'nin suyu artmakla cedvele su akıyordu. Dört ay sonra Dicle'nin suyu tenâkıs edeceğinden cedvele su akmayacak, işte o vakit hata zâhir olacak idi. Fakat dört aya kadar Mütevekkil dünyâdan göçecek idi. Sind Mûsâoğullarının hayâtlarını kurtarmak için bu tehlikeli oyuna girdi. Mûsâoğulları müsterîh oldular. İki ay sonra Mütevekkil katl olundu. Mûsâoğulları Muhammed ile Ahmed büsbütün şiddet-i havfdan da sâlim oldular.

El-Kindî Süryânî, Yûnân lisânlarına vâkîf idi, bu iki lisândan hayli âsâr tercüme etmiş idi. El-Kindî bir taraftan diğerleri tarafından tercüme olunan âsârı tatbi etmiş, diğer taraftan doğrudan doğruya tercümeyle de çalışmış idi. Nitekim Hind ve Îrân te'lifâtını tatbi etmesi Arabça'ya mütercem olan âsâr-ı Hind ve Îrân'ı tatbi etmesi dolayısıyla idi. Çünkü el-Kindî'nin bu lisânları bildiğini te'yîd edecek bir şey yok idi.

Âsâr-ı bâkiyede el-Kindî'nin lisân-ı Yûnâniye'den tercüme ettiği, Aristo'nun meslek ve efkârını şerh ve îzâh eylediği husûsları doğrudan doğruya kabûl olunmuyor,

¹ İ'tirâf iktisâb-ı hatayı hadım eder.

ancak tercüme olunan nüshaların ıslâh veya tashîh olunmasından kinâyeye olması ciheti tercih olunuyor. Hâlbuki el-Kindî âdi mütercim değil, belki Huneyn bin İshâk, Sâbit bin Kurra, Ömer bin Ferhân et-Taberî gibi hâzık bir mütercim idi. Bunda şübhe yoktur.

El-Kindî feylesof, mühendis olduğu gibi ahkâm-ı nücûma kâ'il idi. Öyleki efkâr-ı fenniyesine ahkâm-ı nücûmiyeyi mezc eder, yâhût ahkâm-ı nücûmiyeden istimdât etmek ister idi.

[9]

Meşhûr müneccim Ebû Ma'sher Ca'fer bin Muhammedu'l-Belhî, el-Kindî'nin mu'ârız ve mu'âsır idi, evvelce hadîs ile meşgûl olmakla felsefe ile meşgûl olan el-Kindî'nin aleyhinde idi. Ebû Ma'sher ulûm-i akliye vü felsefeye buğz eder idi, avâmı el-Kindî aleyhine tahrik eder idi. El-Kindî bir vâsıta ile Ebû Ma'sher'e riyâziye tahsiline rağbet ettirdi, o sâyede Ebû Ma'sher ilm-i hisâb ve hendeseye vakf-ı nefis etti, fakat onu ikmâl etmeden ilm-i ahkâm-ı nücûma döndü. İlm-i tencîm veya ahkâm-ı nücûm el-Kindî'nin meşgûl olduğu ulûm sınıfından idi. Ebû Ma'sher ilm-i tencîme nazar etmesiyle el-Kindî onun şerrinden kurtuldu. Kırk yedi yılından sonra Ebû Ma'sher müneccim oldu. Ebû Ma'sher fâzıl idi, isâbet de gösterir idi. Bir def'a bir şeyi vukû'undan evvel haber vermiş idi, bundan dolayı dayak yedi, da'imâ "esabtu fe'ukibtu"¹ der idi, Ebû Ma'sher'in ahkâm-ı nücûm hakkında garip garip hikâyeleri vardır. Ebû Ma'sher yüz yaşını tecâvüz etmiş idi. Seyr-i Fars'ta a'lem idi.

El-Kindî ilm-i tencîme mu'tekid olduğu gibi o vakitler ilm-i nücûm nâmını alan ilm-i hey'ete bihakkın vâkıf idi. Ba'zı âsârda görüldüğüne göre Bağdat rasathânesinde 218'de üç ay kadar zührenin haylûletine atf ettirdiği şevâ'ib-i şemsiyeyi rasad etmiş idi.

El-Kindî hâzık bir tabîb idi. Tabâbet âleminde şöhret-i hâ'iz idi. Etibbâ-yı Irakiyye'nin ser-firâzı idi, fakat bilfi'il tabâbet ile iştigâli daha az idi. O vakitler tıbb ile felsefe berâber gider idi. Tabîbler feylesof, feylesoflar tabîb idi, şu kadar ki vasf-ı

¹ İsâbet ettim de ikâba dûçar oldum.

ğâlib ile tavsîf olunur idi. El-Kindî ulûm-i felsefeye daha ziyâde ihtimâm etmekle feylesof nâmıyla benâm olmuş idi.

El-Kindî tabî'ıyyâta da nazariyyât derecesinde atf-ı ehemmiyet etmiş idi. Tabî'ıyyât felsefenin bir kısmı idi, zamânında tabî'ıyyât henüz felsefeden ayrılmamış idi. Felsefe tabî'ıyyât ve mâ ba'de't-tabî'ıyyâtdan ibâret idi.

El-Kindî'nin bir vak'a-yı ğarîbesi nakl olunur: komşularından biri kibâr tüccârdan idi. Umûr-ı ticâreti oğluna tevdî etmiş idi. Bir gün fecâ'eten oğluna sekte âriz oldu. Bîçâre pederi şaşırıldı kaldı, oğlunun hastalığından dolayı hâsıl olan elîm ıztırâbına diğerk bir ıztırâb daha munzam oluyor idi. Alacağını, vereceğini bilmiyor; elinde ne var, [10] ne yok farkında olmuyor idi. Dâru'l-Hilâfe'de Medînetu's-Selam'da mürâca'at etmediğı etibbâ kalmadı, hiç birinin tedâvîsi semere bahş olmadı. Tâcir el-Kindî'nin aleyhdârı idi. Onun için ona mürâca'at etmiyor idi, nihâyet feylesof -ı zamân el-Kindî'ye mürâca'at tavsiye olundu. Tâcir bi'z-zarûre el-Kinî'yi evine da'vet etti. El-Kindî hastayı mu'âyene ettikten, pederinin hâline vâkıf olduktan sonra tedâvi-yi bi'l-mûsikîye başladı. El-Kindî mûsikî fenninde de üstâd idi. Birçok telâmizesi var idi. Âd çalmakta mâhir dört telâmizini da'vet etti. Onlar öyle Âd çalarlar idi ki ba'zen kulûba hüznün ilkâ ederler, kulûbu iz'âc eylerler; ba'zı kere de kulûb ve nüfûsı takviye kırlarlar idi. El-Kindî onlara Âdu nasıl çalacaklarını ta'lîm etti, parmakları ile mevâkı-ı nağamâtı gösterdi. El-Kindî'nin ta'rîfî vechile o dört tilmîz hastanın başı ucunda Âd çalmağa başladılar. Hastanın nabzı el-Kindî'nin elinde idi. Nihâyet hasta harekete geldi, kalktı, oturdu, söylemeye başladı, sekteden kurtuldu. Muttasıl ta'rîf vechile Âd çalınıyor idi. El-Kindî pederine “haydi alacağın, vereceğini sor, zabt et” dedi. Pederi soracağını sordu, hastadan cevâbı aldı, zabt etti. Suâl ve cevâb hitâm bulunca Âdu çalanlar nasılsa ta'rîf olunan yoldan gaflet ettiler. Çocuk derhâl eski hâle avdet etti. Pederi tekrâr tilmîzlerinin ta'rîf vechile Âd çalmalarını ricâ etmiş ise de hastada hayâtından cüz'î bir bakiye kalması, hayâtı tezyîd husûsu kudret-i beşer hâricinde olması sebebi ile el-Kindî'den cevâb-ı redd almış idi.

El-Kindî kütüb-i hikemiyeye nazarı nüfûs-ı nâtika için bir sürûr addeder, alem-i münâkaşayı pek ziyâde sever idi. Aleyhdârların çoğalması buna bir emâre idi.

Vecîzesi: El-Kindî'nin Aphorisme denilen vecîzesi de vardır. Zamânında da, vefâtından sonra da meşhûr olmuştur. Ba'zıları bir veche âtîdir:

Ma'a kulli musîbetin elemun vema'a kulli meserretin nedmun¹

el-İlmü ğâbirun, ve'l-cehlu dâsirun²

el-Abdu hurru mâ kana'a ve'l-hurru abdu mâ tama'a³

[11]

Men cehile rezile⁴

Men meleke nefsehu meleke'l-memlekete'l-'uzmâ⁵

Vesâyası: El-Kindî oğlu Ebu'l-Abbâs'a vukû bulan vesâyasında şöyle cümleleri îrâd ediyor:

Ya buneyye el-ebu rabbun ve'l-ehu fahhun ve'l-ammu ğammun ve'l-hâlu vebâlun ve'l-veledu kemedun ve'l-akâribu 'akârib ve kavlu lâ yesrifu'l-belâ ve kavlu na'am yuzîlu'n-ni'am ve semâ'u'l-ġinâ bersâmun hâddun li enne'l-insâne yesma'u fe yetteribu ve yunfiku fe yusrifu fe yeftekiru fe yeġtemmu fe ye'tellu fe yemûtu ve'd-dînâru mahmûmun fe'in saraftehu mâte ve'd-dirhemu mahbûsun fe'in ahrectehu ferre... Velâ tekbel mimmenkâle el-yemîne'l-fâcirete fe'inneha teda'u'd-diyâre belâki.⁶

El-Kindî'nin bu vasiyeti doğru ise buhl ve hissetine bir vesîkadır.

¹ Her musîbete bir elem, her meserrete de bir nedâmet makrûndur.

² İlm bâkî, cehl dûcâr-ı helâkdir.

³ Köle kanâ'at ettikçe hür, hür tama ettikçe köledir.

⁴ Câhil rezîldir.

⁵ Nesfe mâlik olan pek büyük memlekete mâlik olmuş olur.

⁶ Oğulcağızım! Baba sâhiptir, kardeş fâktır, amca ğamdır, dayı vebaldır, çocuk gussadır, akrabâ akreberdir. Lâ sözü belâyı def eder, evet sözü ni'metleri izâle eder, ġmâyı istimâ keskin bir bersâm illetidir. Çünkü insân semâ eder de taraba dûcâr olur; infâk eder de isrâf eder, artık dûcâr-ı fakr olur, gama giriftâr olur, hastalanır, ölür gider. Altın himâye tutulmuştur, sarf eder isen ölür, gümüş mahpûstur, çıkarır isen firâr eder... Yemîn-i kâzibi söyleyeni kabul etme, çünkü yemîn-i kâzib diyârı harâb kılar.

El-Kindî'nin şu gibi vesâyâsı da vardır:

Ve'l-yettekillâhe te'âlâ el-mutetabbibe velâ yuhâtiru feleyse ani'l-enfusi
ivedun.¹

Ve kemâ yuhibbu en yukâle innehu kâne sebebu âfiyete'l-ileli ve ber'ihî kezâlike
fe'l-yahzir en yukâle innehu kâne sebebu telefihî ve mevtihi.²

el-Âkilü yezunnu enne fevke ilmihi ilmen fehuve ebeden yetevâde'u li tilke'z-
ziyâdeti ve'l-câhilü yezunnu innehu kad tenâha fetemkutehu'n-nufûsu li zalik.³

[12]

Şiiri: El-Kindî'nin, ulûm-ı muhtelifedeki ihâta-yı küllîyesi ile berâber, zevk-i
edebîsi, şi'irde berâ'atı var idi. El-Kindî'ye şöyle bir şi'ir inşâd edildi:

Ve fî erba'a minnî hallet minke erba'a

Fema enâ edrî eyyuhâ hâcin lî kerbî

Uveccihuke fî aynî emi't-ta'amu fî femî

Emi'n-nutku fî sem'î emi'l-hubbu fî kalbî⁴

¹ Allah Teâlâ mütetabbibi korusun, muhâtaraya ilkâ etmesin. Çünkü nüfusun ivazı yoktur.

² "Hastanın sebab-i âfiyet ve ber'i oldu" sözünü sevdiği gibi ...sebeb-i telefî ve mevti oldu... sözünden de hazer etmelidir.

³ Âkil zann eder ki ilminin fevkinde bir ilm vardır, dâ'im bu ziyâde için mütevâzı olur, câhil ise ilminin nihâyete erdiğini zann eder onun için nüfûs-ı beşeriyye ona buğz eder.

⁴ Senin dört şey'in benim dört şey'ime uğradı, acaba hangisi gussamı heyecâna getirdi? Onu bilmiyorum; gözümdeki yüzün mü? Yoksa ağzımdaki tadın mı? Yâhût semâdaki nutkun mu? Veyâ kalbimdeki muhabbetin mi?

El-Kindî bu şi‘iri işitince: “Vallâhi şâ‘ir bunu taksîm-i felsefî ile taksîm etmiştir” demiş idi. El-Kindî tilmîzi Ahmed bin et-Tayyib es-Sorhî’nin nakli vechile kendi için kıt‘a-yı âtîyeyi inşâd etmiş idi:

Enâfe’z-zünâba ale’r-ru’ûs

Feğammid cufûneke ev nekkis

Vadâ’il sevâdeke vakbid yedeyk

Ve fî ka’ri beytike festeclis

Ve‘ted melîkike febği’l-uluvve

Ve bi’l-vahdeti feste’nis

Fe innel ğinâ fî kulûbi’r-ricâl

Ve ine’t-ta‘azzuze bi’l-enfus¹

Ve kâ’inun terâ min ehî usreten

Ğaniyyun ve zî servetin muflisun

Ve min kâ’imin şahsuhu meyyitun

Alâ ennehu ba‘ade lem yermesi

¹ Ba‘zı nüshada “fî’l-enfûs” düşmüştür.

Fe in tat'umi'n-nefsu mâ teştehî

Tukîke cemî'allezi tahtesi¹

El-Kindî'nin bu şi'iri bir fikr-i felsefîyi câmi'dir, hikmet ile meşbû bir dimâğın zâde-i tefekkürüdür; ahvâl-i zamândan şikâyeti müş'irdir. Nitekim bu me'âlde şöyle bir şi'ir de söylenmiştir:

Zemânun re'nâ fihi kull'el-acâ'ib

Fe'eshebatu'l-eznâbu fevke'z-zevâ'ib²

[13]

İrtihâli: El-Kindî'nin târîh-i vilâdeti ma'lûm olmadığı gibi târîh-i vefâtı da ma'lûm değildir. Yalnız sûret-i irtihâli ma'lûmdur. Ebû Ma'ser sûret-i irtihâlini şu yolda haber veriyor:

El-Kindî'nin dizinde “hâm” var idi. Bunun için şarâb-ı atîk, yıllanmış şarap içer idi, bu da ona iyi gelir idi; el-Kindî şarapdan tevbe etdi, bal şerbeti içmeye başladı: fakat damarların ağızları açılmadığından şerbetin harâreti bedenine a'mâk ve esâfiline erişmiyor idi. Bundan dolayı “hâm” kuvvet buldu. A'sâba şiddetli bir veca verdi. Bu veca başa dimâğa kadar vardı, el-Kindî bundan dolayı vefât etti. Çünkü a'sâbın aslı dimâğdandır.

¹ Esâfil başlara çıktı, artık sen de gözlerini kapa, yâhûd başını eğ. Şahsını gizle, ellerini topla, odanın derin bir yerinde oturmana bak. Senin melîkin “pâdişâhın” olan zâtın indinde ulüvv iste. O zamân vahdet ile istinâs et. Çünkü gınâ ricâlin kulûbundadır. Ta'azzüz ya'nî izzet ve şeref sâhibi olmakta enfüstedir. Nice zengin züğürtler, nice müflis servet sâhipleri, nice şahsı ayakta, henüz defnolunmadığı halde ölümler görürsün. Nefse iştiâ ettiği şey'i it'âm eder isen seni içeceğin şeylerden vikâye eder.

² Zamânda bütün acayibi gördük: Kuyruklar zülûflerin üstüne geçti.

Ebû Ma‘şer’in haber verdiği “hâm” marazı Dâ’iretü’l-Ma‘ârifde “eczâsı rikkat veya gızzetde muhtelif olan balğâm-ı tabî’iyye ıtlâk olunur” diyor. Bu bâbda mürâca‘at ettiğim ba‘zı etibbânın izâhlarına nazaran, “verem-i ebyaz” marazıdır. Çünkü hâm kokmuş ma‘nâsınadır, kokmuş ete “lahm-i hâm” denir. Verem-i ebyaz da dereni’t-tabî‘adır. Şarâpta harâret daha ziyâde olduğundan damarların ağızları mesdûd olmuyor, harâreti de bedenın a‘mâk u esâfiline erişiyor. Bal şerbetinde o nisbetde harâret olmadığından harâreti bedenın a‘mâk u esâfiline erişmemekle verem-i ebyaz ve hâmet peydâ etti, o vakitler bu gibi hastalıklarda müsta‘mel olan “key” de fâ‘ide vermemiş olsa gerekdir. Her ne ise hâm hastalığı Ebu’l-hükemâ’nın âlem-i bekâya irtihâline sebeb oldu.

Tenbîh: Ba‘zı erbâb-ı ağrâzın Abdulmesîh el-Kindî ile halîfe Me‘mûn’un akrabasından Abdullâh bin İsmâ‘îl el-Hâşimî ile cereyân eden mekâtibâtıdan bi’l-istifâde el-Kindî’nin gûyâ nasrâniyete muhib olduğunu ileri sürmeleri neslen Yahûdî olduğunu iddiâ etmek kadar, belki daha ziyâde gülünçdür. Hâlbuki Ebû Ma‘şer’in beyânı vechile el-Kindî’nin ilaç için içtiği, hâm hastalığına devâ add ettiği şarâbdan tevbe etmesi İslâm’a ne kadar muhib olduğunu gösterir. Abdulmesîh el-Kindî kimdir; isminden anlaşılacağı üzere bu zât müslim değil, mesîhîdir, nasrânîdir. Altıncı babasından; Hazret-i Alî keremallâhu vechehu ile Sıffin harbinde berâber bulunan, kırk târîhinde irtihâl edip namazını necl-i necîl Mustafa Hasan Müctebi (Radiyallâhu Anha) kıldıran Eş‘as bin Kays’dan i‘tibâren İslâm oğlu İslâm olan, Kûfe emîri İshâk’ın oğlu Ebû Yûsuf Ya‘kûb el-Kindî ile Abdulmesîh el-Kindî arasında ne münâsebet vardır? Evet bir Abdulmesîh vardır. Aristo’nun İsolocyâ’sını Arabça’ya tercüme etmiştir. Fakat o Abdulmesîh Kindî değil, [14] Humusî’dir. Ebû Yûsuf Ya‘kûb bin İshâk el-Kindî, Abdulmesîh bin Abdullâh el-Humusî’nin o tercümesini Ahmed bin Mu’tasım için ıslâh etmiş idi. Bu eser Berlin’de tab olunmuştur. Öyle zann ediyorum ki Kindî ile Abdulmesîh karıştırılmıştır. Bundan başka el-Kindî’nin mu‘âsırlarından Ba‘albekli Kosta bin Luka nasrânî idi. Ebû İsâ bin el-Müncem’in nübüvvet-i Muhammedî hakkındaki risâlesine gûyâ bir cevap yazmış idi. Bundan da ğalat olabilir. Garipdir ki ba‘zı âsâr-ı şarkiyede aynı isimde iki el-Kindî gösteriliyor: Biri müslim diğeri nasrânî. Hülâsa İslâm feylesofların babası İslâm oğlu İslâm’dır, Yahûdîyyu’l-asl olmadığı gibi aslâ nasrânî de değildir.

2- ÂSÂR-I İLMİYESİ

Bağdat'da hayret-efzâ âsârıyla kendini tanıttıran el-Kindî'nin âsârı o asırda ma'lûm olan şu'ubât-ı ulûma, ezcümle felsefeye, riyâziyâta, nücûma, tıbbâ, siyâsiyâta, mûsikîye... ilâ âhir âi'd idi. İbn Nedîm, İbn Ebi Useybî'a, el-Kıftî az, çok fark ile iki yüzü mütecâviz âsârını ta'dâd ediyorlar. Bazı müsteşrikin el-Kindî'nin âsârını iki yüz altmış beşe iblâğ etmişlerdir.

İbn Nedîm ile el-Kıftî el-Kindî'nin âsârını bir takım guruplara ayırıyorlar: Felsefiyât, mantikiyât, hisâbiyât, küreyyât, mûsikiyât, nücûmiyât, hendesiyât, felekiyât, tıbbiyât, ahkâmiyât, cedeliyât, nefsiyât, siyâsiyât, ihdâsiyât, ibâdiyât, takdimiyât, envâ'iyât, bu guruplar hakîkî bir tasnîf değildir, belki i'tibârî bir tasnîftir ki kıymet-i ilmiyeden mahrûmdur. İbn Ebi Useybî'a'nın bu âsârı guruplara ayırmaması bundan neş'et etmiş olsa gerekdir.

Guruplar meyânında zikr olunan nücûmiyât ile felekiyât ilm-i hey'ete â'id âsâr demektir; şu kadar ki felekiyât gökler, nücûmiyât göklerdeki yıldızlar hakkındaki mesâ'ili bildirir. Ahkâmiyât ahkâm-ı nücûma, mün cemilen fennine â'id, cedeliyât müdâfa'ât-ı dîniyeye ve mezhebiyeye â'id, ihdâsiyât hâdisât-ı fizikiyeye â'id, eb'âdiyyât ba'delere â'id, takdimiyât takdîm olunması iktizâ eden ma'rifete â'id, envâ'iyât âsâr-ı tabî'iyeden nev i'tibârıyla bahs eden mesâ'ile â'id âsârdır. Envâ'iyât gurubu pek karışıktır, onu tabî'iyât ile tercüme etmek yanlış değildir. [15] Tabî'iyât envâ'ı i'tibârıyla ma'lûm olunmakla o nâmı almıştır. Bugün bile ulûm-i tabî'iyenin menâhic-i selâsesinden biri tasnîftir. Tasnîf mevcûdâtın tettebbu'lerini teshîl veya neseblerini izhâr maksadıyla mevcûdâtı her birinin evsâf-ı mahsûsası mûcibince ecnâs ve envâ'a ayırmaktır.

Her gurupta zikr olunan âsârın bir kısmı başka bir guruba nakl olunabilir. Tertîb-i i'tibârîye bir i'tirâz vârid olmaz zann ederim.

Bu guruplar İbn Ebi Useybî'a'nın cedvel-i âsârı ile karşılaştırılarak ber-vech-i âtî ta'dîl olunmuştur:

Felsefiyâta Â'id Âsârı:

- 1- ¹el-Felsefetu'l-ûlâ fîmâ düne't-tabî'ıyyât ve't-tevhîd
- 2- el-Felsefetu'd-dâhiletu ve'l-mesâ'ilu'l-mantıkiyetu ve'l-mu'tâsetu ve mâ vâfeke't-tabî'ıyyât
- 3- Risâle fî ennehu lâ tunâlu'l-felsefetu illâ bi'ilmî'r-riyâze
- 4- el-Hassu alâ ta'allumi'l-felsefe
- 5- Kitâb fî kasdi Aristu Tales fî'l-makûlât
- 6- Risâle fî kemiyeti kutubi Aristu Tales vemâ yuhtâcu ileyh fî tahsîli ilmi'l-felsefe mimmâ lâ ğinâ fî zâlike enhu minhâ ve tertîbiha ve aġradihâ minhâ
- 7- Risâle kebîre fî mikyâsihi'l-ilmî
- 8- Aksâmu'l-ilmî'l-insî [*]
- 9- Mâhiyetu'l-ilm ve eksâmuhu
- 10- Kitâb fî enne ef'âle'l-Bârî kulehâ adlun lâ cevra fihâ
- 11- Kitâb fî mâhiyeti's-şey lî zî lâ nihâyete leh ve bi eyyi nav'in yukâlu lillezî lâ nihâyete leh
- 12- Risâle fî'l-ibâne bi ennehu lâ yecûzu en yekûne curmu'l-âlemi bilâ nihâye ve enne zâlike innemâ huve fî'l-kuvve
- 13- Kitâb fî'l-fâ'ile ve'l-munfe'ile mine't-tabî'ıyyât
- 14- Kitâb fî ibârâti'l-cevâmi'i'l-fikrîye
- 15- Kitâb fî mesâile suile anhâ fî menfa'ati'r-riyâziyât

¹ Evvelinde kitâb veya risâle kelimesi zikr olunmayan âsâr kitâbın ismidir, risâle deġil, kitâbdır.

16- Kitâb fî bahsi'l-mudde'î enne'l-eşyâe't-tabî'îye tef'alu fî'len vâhiden bi icâbi'l-halfe

17- Risâle fî'r-rifki fî's-sinâ'ât

18- Risâle fî kismetî'l-kânûn

19- Risâle fî mâhiyeti'l-akl

20- Risâle fî resmi rukâ'î ile'l-hulefâ ve'l-vuzerâ

21-Risâle fî'l-fâ'ili'l-kakki'l-tâm ve'l-fâ'ilu'n-nâkisa ellezi huve fî'l-mecâz

22- Risâle fî'l-illeti ve'l-ma'lûli ihtisâru kitâbi Îsâgûcî mesâile kesîreten fî'l-mantık ve ğayrihi ve hudûdi'l-felsefe¹

23- Risâle fimâ ba'de't-tabî'ati ve idâhi tenâhî curmi'l-âlem²

[16]

24- Kelâm fî'l-mubdi'î'l-evvel

25- Risâle fî rumûzi'l-felasife fî'l-muccessimât³

26- Risâle fî tecvîzi icâbeti'd-du'â mine'l-lâhi azze ve celle ke men de'â bih.⁴

27- Risâle fî'l-ibâneti an vehdâniyeti'l-lâhi azze ve celle ve an tenâhi curmi'l-kull⁵

27- Aded

Mantıka â'id âsârı:

1- Kitâb fî'l-medhali'l-mantıkiyyi'l-mustevfî

¹ Bu risâleyi Me'mûn'a yazmışdır.

² Bu risâleyi Ahmed bin Muhammed el-Horasanî'ye yazmıştır. [*] "El-ilmu'l-ilahî" nüshası da vardır.

³ Bunu ba'zı ihvânı için yazmışdır.

⁴ Bunu Ahmed bin Mu'tasım için yazmışdır.

⁵ Bunu Muhammed bin el-Cehm'e yazmışdır.

- 2- Kitâb fi'l-medhali'l-muhtasar
 - 3- Risâle fi'l-mekûlâtî'l-aşr
 - 4- Risâle fi'l-ibâneti an kavli Batlamyûs fi evveli'l-mecsitî hâkiyen an Aristûtâlîs fi Anâlûtîka
 - 5- Risâle fi'l-İhtirâsi an hide'î's-sûfestâ'ye
 - 6- Risâle fi'l-burhânî'l-mantikiyi bi icâzin ve ihtisâr
 - 7- Risâle fi'l-esmâ'î'l-hamseti'l-lâhiketi li kulli'l-mekûlât
 - 8- Risâle fi sem'îl-kiyân
 - 9- Risâle fi ameli âletin muhricetin li'l-cevâmi'
- 9 Adet

Hisâba Â'id Âsârı:

- 1- Risâle fi'l-medhali ile'l-Ursemâ taykî*
- 2- Risâle fi keyfiyeti isti'mâli'l-hisâbi'l-Hindî**
- 3- Risâle fi'l-ibâneti ani'l-a'dâdî'l-letî zekerehâ Eflâtûn fi Kitâbi's-Siyâse
- 4- Risâle fi Te'lîfî'l-A'dâd
- 5- Risâle fi't-tevhîdi min ciheti'l-aded
- 6- Risâle fi İstihrâci'l-hab'i ve'd-damîr
- 7- Risâle fi'z-zecri ve'l-fe'li min ciheti'l-aded
- 8- Risâle fi'l-hutûti ve'd-darbi bi adedi's-şa'îr

* Beş makâleyi muhtevîdir.

** Bunu Ahmed bin el-Mu'tasım'a yazmışdır, dört makâleyi hâvîdir.

9- Risâle fî'l-kemiyyeti'l-medâfe

10- Risâle fî'n-nesebi'z-zemâniye

11- Risâle fî'l-hiyeli'l-adiye ve ilmi idmârihâ

12- Kelâm fî'l-aded

12 Aded

Küreye Â'id Âsârı:

1- Risâle fî enne'l-âleme ve kulle mâ fîhi kureyyun

2- Risâle fî'l-ibâneti alâ ennehû leyse ey'un mine'l-anâsiri'l-ûlâ ve'l-curmi'l-aksâ ğayru kureyyin

3- Risâle fî enne'l-kurrete a'zamu'l-eşkâli'l-curmiyeti ve'd-Dâ'iretu a'zamu min cem'i'l-eşkâli'l-basîte

4- Risâle fî'l-kurreyâtı

5- Risâle fî ameli's-semti alâ Kurretin

6- Risâle fî enne satha mâ'i'l-bahri kureyyun

7- Risâle fî testîhi'l-kurreti

8- Risâle fî ameli'l-halki's-sitti ve'l-isti'mâlihâ

9- Risâle fî zâti's-Şu'beteyn

9 Aded

Âsâr-ı Mûsikîsi:

1- Risâle kubrâ fî't-te'lîf

2- Risâle fî tertîbi'n-nağmi'd-dâlleti alâ tebâ'i'l-eşhâsi'l-âliyeti ve teşâbihi'l-te'lîf

- 3- Risâle fî'l-medhali ile'l-mûsîkî
- 4- Risâle fî'l-îkâ'i
- 5- Risâle fî'l-ahbâri an senâ'ati'l-mûsîkî. Muhteseru'l-mûsîkî fî te'lîfi'l-nağmi ve sen'ati'l-ûd¹
- 6- Haberu sinâ'ati's-şu'arâ
- 7- Risâle fî eczâ'i cebriyeti'l-mûsîkî

7 Aded

Nücûma Â'id Âsârı:

- 1- Risâle fî enne ru'yete'l-hilâli lâ tudbetu bi't-tahkîki ve inneme'l-kavlu fihâ bi't-takrîb
- 2- Risâle fî mesâ'ile su'ile anhâ min ahvâli'l-kevâkib
- 3- Risâle fî cevâbi mesâ'ile tabi'iyetin fî keyfiyâti nücûmiye²
- 4- Risâle fî'l-fasleyn
- 5- Risâle fîmâ yunsebu ileyhi kulle beledin mine'l-buldâni ilâ burcin mine'l-burûci ve kevkebin mine'l-kevâkib
- 6- Risâle fîmâ su'ile anhu min şerhi mâ arade lehu'l-ihtilâfu fî suveri'l-mevâlîd
- 7- Risâle fî tashîhi ameli numûdârâti'l-mevâlîdi ve'l-hîlâci ve'l-kedhudâh
- 8- Risâle fîmâ hukiye min a'mâri'n-nâsi fî'z-zemeni'l-kadîmi ve hilâfihâ fî hâze'z-zemen

¹ Bunu da Ahmed bin el-Mu'tasım için te'lîf etmiştir.

² Bu risâle Ebû Ma'ser Belhî tarafından îrâd olunan su'allerin cevâbını muhtevîdir.

- 9- Risâle fî îdâhi illeti rucû‘i’l-kevâkib
- 10- Risâle fî esrârî’n-nucûmi ve ta‘lîmi mebâdi’i’l-a‘mâl¹
- 11- Risâle fî enne ihtilâfe’l-eşhâsi’l-âliyeti leyse İllete’l-keyfiyyâtî’l-evveli kemâ hiye İlletu zalike fî’l-leti tahte’l-kevni ve’l-fesâdi ve lâkin İlletu zalike hikmetu mubdi‘i’l-kulli azze ve celle
- 12- Risâle fî sur‘ati mâ yurâ min ciheti’l-kevâkibi fî’l-ufuki ve ibtâ‘ihâ kullemâ alet
- 13- Risâle fî fasli mâ beyne’s-seyri ve ameli’ş-Şu‘â’i
- 14- Risâle fî İleli’l-evdâ‘i’l-nucûmiye
- 15- Risâle mensûbe İle’l-eşhâsi’l-âliyeti’l-musemmâtî se‘âdeten ve nehâseten
- 16- Risâle fî ileli’l-kuve’l-mensûbeti İle’l-eşhâsi’l-âliyeti’d-dâletî ale’l-metar
- 17- Risâle fî illeti enne ba‘de’l-emâkini lâ tumtir
- 18- Risâle fî ileli ahdâsi’l-cevv
- 19- Risâle fî’n-nucûm
- 20- Risâle fî’ş-şu‘â‘ât
- 21- Risâle fî’l-illeti’l-letî turâ mine’l-hâlâtî li’ş-şemsi ve’l-kameri ve’l-kevâkibi ve’l-edvâ‘i’n-neyyireti a‘ni’n-neyyirin
- 22- Risâle fî i‘tizârihî fî mevtihî dûne kemâlihi li sini’t-tabî‘ati’l-letî hiye mi’etun ve işrûne sene
- 23- Kelâm fî’l-hucûrât

¹ Bunu da tilmizi Zerenb nâm zâta yazmışdır.

24- Risâle fî'l-fulki ve'n-nucûmi ve lime kussimet dâ'iretu feleki'l-burûci alâ
İsnâ aşere kismen ve fî tesmiyetihimi's-su'ûde ve'n-nuhûse ve buyûtiâ ve
eşrâfihâ ve hudûdihâ bi'r-râhîni'l-hendesî

25- Risâle fî keyfiyyeti rucû'î'l-kevâkibi'l-mutehayyira

26- Risâle fî illeti'l-ra'di ve'l-berki ve's-selci ve'l-beredi ve's-sevâ'iki ve'l-
metar

26 Aded

Hendeseye Â'id Âsârı:

- 1- Risâle fî aġrâdi kitâbi Uklides
- 2- Risâle fî istilâhi kutubi Uklides
- 3- Risâle fî ihtilâfi'l-menâzir
- 4- Risâle fî ihtilâfi menâziri'l-mir'ât
- 5- Risâle fî ameli şekli'l-mutevessitîn
- 6- Risâle fî takrîbi vetri'd-dâ'ire
- 7- Risâle fî takrîbi vetri't-tis'î
- 8- Risâle fî mesâheti eyvân
- 9- Risâle fî taksîmi'l-musellesi ve'l-murebbe'î ve amelihimâ
- 10- Risâle fî keyfiyyeti ameli dâ'iretin musâviyyetin li sethi ustuvânetin
mefrûdetin
- 11- Risâle fî şurûki'l-kevâkibi ve ġurûbiha bi'l-hendese
- 12- Risâle fî kısmeti'd-dâ'ireti bi selâseti aksâm

13- Risâle fî islâhi'l-mekâleti'r-râbi'ati aşere ve'l-hâmiseti aşere min kitâbi Uklides

14- Risâle fî'l-berâhîmi'l-mesâhiyyeti limâ yu'redu mine'l-hisâbâti'l-felekiyye

15- Risâle fî tashîhi kavli Ebiskalâ'ûs fî'l-metâli'i

16- Risâle fî san'ati'l-usturlâb

17- Risâle fî istihrâci hatti nisfi'n-nehâri ve semti'l-kiblete bi'l-hendese

18- Risâle fî ameli'r-ruhâmeti bi'l-hendese

19- Risâle fî enne amele's-sâ'âti alâ safihetin tunsebu ale'l-sathi'l-muvâzi li'l-ufuki hayrun min ğayrihâ

20- Risâle fî İstihraci's-sâ'âti alâ nisfi kurretin bi'l-hendese

21- Risâle fî's-sevânihi mesâ'ilu fî mesâheti'l-enhâri ve ğayrihâ

22- Risâle fî'l-ameli'l-merâye'l-muherrafe

23- Risâle fî'l-mir'ât

24- Kelâm fî'l-aded

24 Aded

Felekiyâta Â'id Âsârı:

1- Risâle fî imtinâ'i vucûdi mesâheti'l-feleki'l-akse'l-mudebbiri li'l-eflâk

2- Risâle fî enne tabî'ati'l-feleki muhâlifetun li-tebâ'i'i'l-anâsiri ve ennehâ hâmise

3- Risâle fî zâhiriyyâti'l-felek

4- Risâle fî'l-âlemi'l-aksâ

- 5- Risâle fî sucûde'l-curmi'l-aksâ li-bâri'ihî
- 6- Risâle fî ennehû lâ yecûzu en yekûne curmu'l-âlemi bilâ nihâye
- 7- Risâle fî imtinâ'i'l-curmi'l-aksâ mine'l-istihâle
- 8- Risâle fî's-suver
- 9- Risâle fî'l-menâziri'l-felekiyye
- 10- Risâle fî sinâ'ati'l-Batlamyûs'i'l-felekiyye
- 11- Risâle fî mâhiyeti'l-feleki ve'l-levni'l-lâzimi'l-lâzûrdi'l-mehsûsi min ciheti's-semâ'i
- 12- Risâle fî mâhiyeti'l-curmi'l-hâsili bi-tibâ'ihî li'l-elvâni mine'l-anâsiri'l-arbe'a
- 13- Risâle fî'l-burhâni ale'l-cismi's-sâtiri ve mâhiyeti'l-edvâ'i ve'l-azlâm
- 14- Risâle fî'r-reddi ale'l-menâniyeti fî'l-aşrî mesâ'ilu fî mevzuve'âtî'l-felek
- 15- Risâle fî'l-mu'tiyyât
- 16- Risâle fî terkîbi'l-eflâk
- 17- Risâle fî'l-ameli'l-musemmâtî'l-câmi'a
- 17 Aded

Âsâr-ı Tıbbiyesi:

- 1- Risâle fî't-tıbbi'r-Rûhânî
- 2- Risâle fî't-tıbbi'l-Bukrâtî
- 3- Risâle fî'l-ğizâ'i ve'd-devâ'i'l-muhlik
- 4- Risâle fî'l-ebhirati'l-muslihâti li'l-cevvi mine'l-evbâ'i

- 5- Risâle fî'l-edvîyeti'l-muşfîyeti mine'r-revâ'ihî'l-mu'ziye
- 6- Risâle fî keyfîyeti ishâli'l-edvîyeti ve incizâbi'l-ahlât
- 7- Risâle fî illeti nefsi'd-dem
- 8- Risâle fî tedbîri'l-esihhâ'i
- 9- Risâle fî eşfîyeti li sumûm
- 10- Risâle fî illeti buhârini'l-emrâdi'l-hâdde
- 11- Risâle fî tebyîni'l-udvi re'si mine'l-insâni ve'l-ibâneti ani'l-elbâb
- 12- Risâle fî keyfîyeti'd-dimâğ
- 13- Risâle fî illeti'l-cuzzâmi ve eşfîyetuh
- 14- Risâle fî uddeti'l-kelb
- 15- Risâle fî vece'i'l-me'iddeti ve'n-nekrus
- 16- Risâle fî'l-a'râdi'l-hâdiseti mine'l-belğami ve illeti mevti'l-fuc'e
- 17- Risâle ilâ raculin fî illeti şekâha ileyhi fî batnihi ve yedih
- 18- Risâle fî eksâmi'l-hamiyyât
- 19- Risâle fî ecsâdi'l-hayvâni izâ fesedet
- 20- Risâle fî ilâci't-tihâli'l-câsi mine'l-a'râdi's-sevdâviyyeh
- 21- Risâle fî'l-luğseti li'l-ehtas
- 22- Risâle fî sun'ati at'imeti min gayri anâsîrihâ
- 23- Risâle fî tedbîri'l-at'imet
- 24- el-Akri'âba Zeyn
- 25- el-Edvîyetu'l-mumtehitetu

26- Risâle fi'l-farki beyne'l-cunûni'l-âridi min messi's-şeyâtîni ve beyne mâ yekûnu min fesâdi'l-ihlât

27- Risâle fi'l-ferâset

28- Risâle fî idâhi'l-illeti fi's-semâ'i summe'l-kâtiletu's-semâviyyetu vehuve ale'l-mekâli'l-mutlaki'l-vebâ

29- Risâle fi'l-hîleti li def'i'l-ahzân

30- Cevâmi'u kuttâbi'l-edviyeti'l-müfredeti el-Câlinûs

31- Risâle fi'l-ibâne an menfa'ati't-tıbbi izâ kânet sinâ'aten li nucûmi makrûneti bidelâ'ilihâ

31 Aded

Ahkâm-ı Nücûma Â'id Âsârı:

1, 2, 3- Resâ'ile sulusi fî sanâ'ati'l-ahkâmi tekâsîm

4- Risâle fî medheli'l-ahkâmi ale'l-mesâ'il

5- Risâle fî iktirâni'n-nahseyi fî burci's-seretân¹

6- Risâle fî kaderi menfa'ati'l-ihtiyârât

7- Risâle fî kaderi menfa'ati sanâ'ati'l-ahkâmi ve mine'l-musemmâ munhamen bi'l-istihkâk

8- Risâle muhtasaratun fî hudûdi'l-mevâlîd

9- Risâle fî tahvîli sinni'l-mevâlîd

10- Risâle fi'l-istidlâli bi'l-kusûfi alâ havâdisi'l-cevv

11- Risâle fî kadri'l-menfa'ati bi ahkâmi'n-nucûm

¹ Bu risâlede Arab mülkünün kemiyetinden haber veriyor.

12- Risâle fî tahvîli sinni'l-âlem

12 Aded

Cedeliyâta Â'id Âsârı:

1- Risâle fî'r-reddi ale'l-menâniyye*

2- Risâle fî'r-reddi ale's-seneviyye

3- Risâle fî'l-ihtirâsi an hud'î's-sûfestâ'iyye¹

4- Risâle fî nakdi mesâ'ili'l-mulhidîn

5- Risâle fî tesbîti'r-rusuli aleyhimu's-selâm

6- Risâle fî butlâni kavmi men ze'ame enne beyne'l-hareketi't-tabî'iyyeti ve'l-aradiyyeti sukûn

7- Risâle fî'l-cismi ve ennehu lâ sâkine ve lâ mutehârrike fî evveli ibdâ'ihî zannun bâtil

8- Risâle fî't-tevhîdi bi't-tefsîrât

9- Risâle fî cevâhiri'l-ecsâm

10- Risâle fî evâ'ili'l-ecsâm

11- Risâle fî butlâni kavlin men ze'ame enne cuz'e lâ yetecezze

12- Risâle fî iftirâki'l-mileli fî't-tevhîdi ve innehum mecmu'ûne ale't-tevhîdi ve kullun hâlefe sâhibehû

13- Risâle fî'l-burhâni

* Burada ale'l-ıtlâk Menâniyye mezhebini redd etmiş olacaktır; felekiyât gurubunda zikr olunan eser mevzû'ât-ı felek hakkında on mes'eleye â'iddir.

¹ Bu risâle iki gurubda zikr olunuyor yukarıda ebvâb-ı mantıktan bir bâb olmak üzere zikr olunmuş, safsatadan ale'l-ıtlâk halâs-ı çâreleri beyân olunmuş; burada ise mülâhazaya, mezâhib-i merdûdeye tatbîk olunmuş olacaktır, yoksa aynı risâleyi iki gurubda zikr etmek abesdir.

14- Risâle fî'l-istitâle ve zemâni kevnihâ

15- Risâle fî'r-reddi alâ men ze'ame enne li'l-ecrâmi fî huvviyetihâ fî'l-cevvi tevekkufât

16- Kelâmun lehû me'e İbni'r-Râvendî fî't-tevhîd

17- Kelâmun rudde bihi alâ ba'di'l-mutekellimîn

18- Risâle fî'l-ikfâr ve't-tadlîl

19- Risâle fî'l-cevâhiri'l-hamse

19 Aded

İlmu'n-Nefse Â'id Âsârı:

1- Risâle fî enne'n-nefse cevherun basîtun gayru dâ'irin mu'esirun fî'l-ecsâm

2- Risâle fî mâhiyeti'l-insâni ve'l-advi'r-re'is minhu¹

3- Risâle fîmâ li'n-nefsi zikruhu vehiye fî âlemi'l-akli kable kevnihâ fî âlemi'l-hiss

4- Risâle fî haberi ictimâ'i'l-felâsifeti ale'r-rumûzi'l-aşkiyye

5- Risâle illetu'n-nevmi ve'r-ru'ya vemâ emere bihi'n-nefsu

6- Risâle fî'n-nefsi ve ef'âlihâ

7- Risâle fî ilmi'l-havâss

7 Aded

¹ Tabakât-ı etibbâda bu risâleye bedel “Risâletun fî enne mâ bi'l-İnsâni ileyhi Hâcetun Mubâhun lehû fî'l-Akli Kable en Yehture” vârid olmuştur.

Siyâsiyâta Â'id Âsârı:

- 1- Risâle kubrâ fi's-siyâse
- 2- Risâle fi teshîli subli'l-fadâ'il¹
- 3- Risâle fi nevâdiri'l-felâsife
- 4- Risâle fi'l-ahlâk
- 5- Risâle fi siyâseti'l-âmme
- 6- Risâle fi't-tenbîh ale'l-fadâ'il
- 7- Risâle fi haberi fadîleti Sukrât
- 8- Risâle fi elfâzi Sukrât
- 9- Risâle fi'l-muhâvereti beyne Sukrât ve Ersuvâs
- 10- Risâle fîmâ cerâ beyne Sukrât ve'l-Harrâniyyîn
- 11- Risâle fi haberi mevti Sukrât
- 12- Risâle fi haberi'l-akl

12 Aded

İhdâsiyâta Â'id Âsârı:

- 1- Risâle fi'l-illeti'l-fâ'ileti'l-karîbeti li'l-kevni ve'l-fesâdi fi'l-kâ'inâti'l-fâsidât
- 2- Risâle fi'l-illeti'l-leti lehâ kable enne'n-nâre ve'l-hevâ'e ve'l-mâ'e ve'l-arde anâsirun tecme'u'l-kâ'inâtu'l-fâsidâtu vehiye veğayrihâ yestehîlu ba'duhâ ilâ ba'd

¹ Ahlâka â'id âsârı da bu gurubda mezkûrdur. Nitekim bu Risâle âdâb-ı nefse ve ahlâka â'ididir.

- 3- Risâle fî ihtilâfî'l-ezmineti'l-leti yezheru fihâ kuve'l-keyfiyyâti'l-erbe'î'l-ûlâ
- 4- Risâle fî mâhiyeti'z-zemâni ve'l-hîni ve'l-vakti ve'd-dehr
- 5- Risâle fî'l-illeti'l-leti lehâ yebridu a'le'l-cevvi ve yeshinu mâ kerube mine'l-ard
- 6- Risâle fî'l-kevkebi'l-lezi yezheru eyyâmen ve yadmehillu
- 7- Risâle fî'l-kevâkibi zi'z-ze'âbet
- 8- Risâle fî illeti beredi eyyâmi'l-acûz
- 9- Risâle fî illeti kevni'd-dibâbi ve'l-esbâbi'l-muhdeseti lehû
- 10- Risâle fimâ rasade mine'l-eseri'l-azîmi fî seneti'l-isneteyni ve işrîne ve mi'eteyni li'l-hicre
- 11- Risâle fî illeti ihtilâfî envâ'î's-sene
- 12- Risâle fî'l-eseri'l-lezî yezheru fî'l-cevvi ve yusemmâ kevkeben
- 13- Risâle fî'l-âsârî'l-ulviyye
- 14- Risâle fî illeti hudûsi'r-riyâhi fî bâtini'l-ardi'l-muhdiseti kesîru'z-zelâzili ve'l-husûf
- 15- Risâle fî ihtilâfî'l-ezmâni fî's-seneti ve intikâluhâ bi-erbe'ati fusûlin muhtelife
- 16- Risâle fî'l-eocrâmi'l-hâbiteti mine'l-uluvvi ve sebki ba'dihâ be'dâ
- 16 Aded

Eb‘âdiyâta Â'id Âsârı:¹

- 1- Risâle fî'l-âleti'l-leti yestehrecu bihâ eb‘âdu'l-ecrâm²
- 2- Risâle fî eb‘âdi mesâfati'l-ekâlim
- 3- Risâle fî'l-mesâkin
- 4- Risâle fî ahbârî eb‘âdi'l-ecrâm
- 5- Risâle kubrâ fî rub‘i'l-meskûn
- 6- Risâle fî istihrâci ba‘di merkezi'l-kameri mine'l-ard
- 7- Risâle fî ameli âletin yu‘refu bihâ ba‘du'l-mu‘âyinât
- 8- Risâle fî ma‘rifeti eb‘âdi kileli'l-cibâl
- 9- Risâle fî ihtilâfi mevâdi‘i'l-mesâkinî min kureti'l-ard³
- 10- Kelâmun fî ameli's-semt

10 Aded

Takdimiyâta Â'id Âsârı:

- 1- Risâle fî takaddumeti'l-ma‘rifeti bi'l-istidlâli bi'l-eşhâsi's-eemâviyyeti evi'l-âliye
- 2- Risâle fî esrârî takaddumeti'l-ma‘rife
- 3- Risâle fî takaddumeti'l-ma‘rifeti bi'l-ehdâs
- 4- Risâle fî takaddumeti'l-haber
- 5- Risâle fî takaddumeti'l-ahbâr

¹ Coğrafyaya â'id Âsârı bu gurubda dâhildir.

² Kindî ihtira'kerdesi olan bir âletten bahs eder.

³ Bu risâle oğlu Ahmed'e yazılmışdır ki Thodose'un Kitâbu'l-Mesâkininin şerhidir.

5 Aded

Envâ'iyâta Â'id Âsârı:

- 1- Risâle fî envâ'i'l-cevâhiri's-semniyye
- 2- Risâle fî envâ'i'l-hicâre
- 3- Risâle fîmâ yusbeğu feyu'tâ levnen
- 4- Risâle fî envâ'i's-suyûfi ve'l-hadîdi ve ceyyidihâ ve mevâki'i intisâbihâ
- 5- Risâle fîmâ yutrahû ale'l-hadîdi ve's-suyûfi hattâ lâ teteselleme velâ tek¹
- 6- Risâle fî't-tâ'iri'l-ins
- 7- Risâle fî temrîhi'l-hammâm
- 8- Risâle fî't-terhi ale'l-beyd
- 9- Risâle fî envâ'i'n-nahli ve kerâ'imih
- 10- Risâle fî ameli'l-kumkumi's-sayyâh
- 11- Risâle fî kimyâ'i'l-itr
- 12- Risâle fî'l-itr ve envâ'ih
- 13- Risâle fî sun'atî'l-et'imeti ve anâsiri²
- 14- Risâle fî'l-esmâ'i'l-mu'ammât
- 15- Risâle fî't-tenbîhi ale'l-hudâ'i'l-kimyâ'iyîn
- 16- Risâle fî'l-esereyni'l-mahsûsîne fî'l-mâ
- 17- Risâle fî'l-meddi ve'l-cezr

¹ Bu risâleyi Ahmed bin Mu'tasım'a yazmışdır.

² Bu risâle ile âsâr-ı tıbbî meyânında zikr olunan risâle arasında bir fark olacaktır. Şu kadar ki bu risâle İbn-i Ebi Useybi'a'da mezkûr değildir.

18- Risâle fî erkânî'l-hayl

19- Risâle kebîretun fî'l-ecrâmi'l-gâ'isati fî'l-mâ

20- Risâle fî'l-lafzi vehuve selâsetu eczâ

21- Risâle fî'l-haşarât

22- Risâle fî cevâbi erbe'ati aşere mesâ'ile tabî'ıyyâtın se'elehâ ba'du ihvânih

23- Risâle fî'l-cevâbi an selâsi mesâ'ile anhâ

24- Risâle fî kısseti'l-mutefellisefe bi's-sukût

25- Risâle fî ebtâli de'vâ men yedde'î sun'ate'z-zehebi ve'l-diddeti ve
hud'ihim

26- Risâle fî'l-hayli ve'l-baytara

27- Risâle fî sıfati'l-belâga

28- Risâle fî sıfati'l-ahbârî ve'l-lîk

29- Risâle fî anâsırı'l-ahbâr

29 Aded

Hülâsası:

27 Felsefiyâta â'id

64 Nakl-i yekûn

9 Mantıkiyâta

12 Ahkâmîyâta â'id

12 Hisâbiyâta

19 Cedeliyâta

9 Küreyyâta

7 Rûhiyâta

7 Mûsîkiyâta

12 Siyâsiyâta

64 Yekûn

114 Yekûn

[23]

114 Nakl-i Yekûn

212 Nakl-i Yekûn

26 Nücûmiyâta

16 İhdâsiyâta

24 Hendesiyâta

10 Eb'âdiyâta

17 Felekiyâta

5 Takdimiyâta

31 Tıbbiyata

29 Envâ'iyâta

212 Yekûn

272 Yekûn

Görülüyor ki me'hazlar karşılaştırılınca el-Kindî'nin âsârı iki yüz yetmiş ikiye bâliğ oluyor. Bu âsârın bir kısmı tercüme, bir kısmı te'lîf idi. Âsâr-ı felsefiyesinde Aristo mu'akkibi idi, onun mesleğine sülûk etmiş idi. Hiç bir İslâm feylefosu el-Kindî kadar Aristo eserini sıkı sıkıya ta'kîb etmemiştir. Nitekim asr-ı râbi-i hicrînin nısf-ı ahîrinde Hişâm İbnu'l-Hakem zamânında Endülüs tabîbi İbn-i Celcel Süleymân bin Hasan böyle diyor. Âsârının fihristine bakılınca anlaşılıyor ki el-Kindî şu'ubât-ı ulûmda vâsi'lerini intikâd ve tahti'e edecek iktidâr ve mahâret sâhibi idi.

El-Kindî te'lîf veya tercüme tarîki ile âsâr yazdığı gibi tercüme olunan bir takım âsârı da tashîh veya ıslâh etmiş idi. Nitekim ânifen beyân olunduğu üzere Aristo'nun İsolocya'sını Arabça'ya tercüme eden Abdulmesîh bin Abdullâh el-Humusî'nin o mütercem eserini el-Kindî, Ahmed bin el-Mu'tasım için ıslâh etmiştir. Bu eser Berlin'de 1882'de tab olunmuştur. El-Kindî'nin âsârının bir kısmı da tefsîr idi. Nitekim Tiyyadrus'un tercüme ettiği Aristo'nun kıyâs kitâbını el-Kindî tefsîr etmiş idi. Bundan başka el-Kindî Kitâbu'l-Mugâlatât'ını da tefsîr etmiştir. El-Kindî'nin Kitâbu'l-Makûlât'ının, Kitâbu'l-İbâre'sinin(Kitâbu'l-Kazâ'ya), Kitâbu's-Şi'r'inin muhtasarları vardır. Âsâr-ı mantikiyyesi meyânında Kitâbu'l-İbâre'si ile Kitâbu's-Şi'r'i zikr olunmamıştır. Âlem-i İslâm Aristo'nun mühim âsârını el-Kindî vâsıtasıyla tanıdı. El-Kindî Aristo'nun Organon'unun muhtelif kısımlarını şerh ile berâber öyle büyük âsâr-ı felsefiye terkîb etti ki o âsâr ile İslâm âlemine felsefe-i Meşşâ'iyye'yi bildiriyor idi. Bugün el-Kindî'nin tıbbı, nücûma, riyâziyâta, felsefiyâta â'id pek az âsârı kalmış, aksâm-ı mühimmesi ziyâ'a dûçâr olmuştur. Terkîb-i edviye, imtâr ve

riyâh, tencîm hakkındaki üç eseri Latince'ye tercüme olunarak evvelkisi İstırasburg'da, ikincisi Venedik'te, üçüncüsü Leipzig'de tab olunmuştur.

[24]

Ulemâmızın mâ bihi'l-iftihârı muhakkik ve mütetebbi-i şehîr Rebî'î Monla Begefendi birâderimiz vâsıtasıyla el-Kindî'nin âsârından beş eseri manzûr-ı âcizi oldu, kendilerine bilhâssa teşekkür ediyorum. O âsâr-ı hamse şunlardır:

1- Felsefiyât gurubunda (6- Risâle fî'l-ibâne bi ennehu lâ yecûzu en yekûne curme'l-âlemi bilâ nihâye)

2- Küreyyât gurubunda (6- Risâle fî sathi mâ'e'l-bahri kurâ)

3- Yine Küreyyât gurubunda (5- Risâle fî ameli's-semi alâ kurre)

4- Envâ'iyât veyâ tabî'iyât gurubunda (19- Risâle kebîre fî'l-ecrâmi'l-fâ'isa)

5- Hendesiyât gurubunda (18- Amelu'r-ruhâme bi'l-hendese)

Âhîren tabî'iyât gurubunda 16 adedindeki risâleyi de gördüm.

El-hakk bir câmi'u'l-ulûm olan el-Kindî'nin âsârından ba'zılarının hülâsa-yı münderecâtı ma'lûm, aksâm-ı mühimmesinin ancak isimleri mazbûtdur.

Tenkîd: El-Kindî'nin uzun, kısa musannefât-ı adîdesi tasnîf cihetinden intikât olunmuştur: El-Kindî ulûmda mütebahhir olmakla berâber, tasnîfde mukassirdir; bir kere hücec-ı gayr-ı kat'îye zikr eder, bir kere de ekâvîl-i hitâbiyye¹ ekâvîl-i şî'riyye² îrâd eder, sanâ'atı tahlîli ihmâl eyler idi ki kavâ'id-i mantık ona bağlı idi. Her matlûbda hakkı bâtıldan tefrîk etmek ancak sînâ'at-ı tahlîle mevkûf idi. El-Kindî sînâ'at-ı tahlîli bilmiyor ise onun için büyük bir nakıstır. Bilip de esirgemiş ise bu hâl şîme-i ulemâya lâayık değildir. Her iki hâl el-Kindî'nin aleyhine çıkıyor. El-Kindî

¹ Kibâr-ı ulemâdan mesmû olan kelâmlar, zann-ı müfid olan emâreler, muhâverede mu'tâd olan sözlerdir ki aslâ kat'î değildir. Bundan maksat nâsı kendilerine fâ'ideli olan şeylere terğîb, muzır olan şeylerden tenfirdir. Hatiblerin, vâ'izlerin sözleri gibi.

² Mücerred sâmi'a inbisât veyâ nefret vermekle nefsi müte'essir kılmak için muhayyel sözlerdir. Gerek şî'r olsun, gerek hitâbe olsun her ikisine â'id kavânîn vardır ki onunla ekâvîl-i hitâbiye vü şî'riyenin mutâbakâtı aranır.

tasnîfde sînâ'at-ı terkîbî istihdâf etmiştir, fakat ondan ancak müntehî müstefîd olur. Bununla berâber müntehî bu nev'de mütebahhir olmakla ondan müstağnî olur. Mübtedînin mahrûm, müntehînin müstağnî olduğu sînâ'at-ı terkîb semeredâr olmaz. El-Kıftî bu yolda intikâd ettiği hâlde kâdı Ebu'l-Kâsım Sâ'id bin Ahmed bin Sâ'id "Tabakâtu'l-Ümem" nâm nâm kitâbından el-Kıftî'nin intikâdâtını mantık kitâbları hakkında der-miyân ediyor, mantık kitâblarının umûmiyetle revâhî bulunmasıyla berâber, sanâ'at-ı tahlîlden hâlî olmasını el-Kindî için büyük bir nakîse add ediyor. Terkîb-i sînâ'atı hakkında da el-Kıftî gibi söylüyor. Ulûm-ı sâ'ire hakkında [25] yazmış olduğu âsâr hakkında tenkîdini teşdîd ediyor "onda ârâ ve efkâr-ı fâsidesi, hakîkatdan ba'id olan mezâhibi zâhir olmuştur" diyor.

İbn-i Ebi Useybi'a Kâdı Sâ'id'in bu yoldaki intikâdını haksız buluyor, bu şiddetli hücumunu el-Kindî'ye revâ görmüyor, bununla el-Kindî'nin ilmine bir hâlel târî olmadığını, el-Kindî'nin âsârına nazar ile ondan istifâde ciheti men olunamayacağını beyân ediyor; kadir-şinâslığını isbât eyliyor.

Âsârının Kıymeti:

Ebu'l-hükemâ Ya'kûb el-Kindî'nin âsâr-ı kıymetdârı bulunduğu asrın en yüksek ifrânına en büyük bir şâhiddir. El-Kindî bir asır sonra gelen İslâm feylesofu Ebû Nasr Fârâbî gibi kütüb-i Yûnânîye'nin müterciminden ziyâde şârihidir.

Guruplara bir kere atf-ı nazar edelim:

Felsefiyât gurubunda:

Elif— El-Kindî 3 adedile işâret olunan risâlede riyâziye bilmeksizin felsefenin anlaşılmayacağını isbâta gayret ediyor. Bu fikri felsefe-i Yûnân'dan, husûsen Eflâtûn'dan almıştır. Çünkü Eflâtûn, felsefe-i Yûnân medreselerinin kapılarında: "Hendese bilmeyen bizim medresemize giremez" yazılı idi.

Be— 6 adedile işâret olunan risâlede Aristo'nun kitâblarının nizâmını, felsefeyi tarz-ı telakkîsini İslâm âlemine bildirmiş idi.

Cim— 5 adedile işâret olunan risâlede Aristo'nun makûlât hakkında teklîf ettiği gâye hakkında izâhâtta bulunmuş idi.¹

[26]

Dal— 9 adedile işâret olunan risâlede Aristo'nun tasnîf-i ulûm hakkındaki nazariyesini en evvel âlem-i İslâm'a tanıtdırmış idi. Bilâhere ulemâ-yı İslâmiye'nin hemân aynı ile kabul ettikleri bu tasnîf o devirde ulûm-ı felsefiyenin ne kadar şâmil, sâha-i felsefiyenin ne kadar vâsi olduğunu vâzıh sûretde irâ'e eder.²

He— 11 adedile işâret olunan risâlede nâ-mütenâhînin mâhiyeti izâh olunuyor idi.

Vav— 12 adedile işâret olunan risâle ile tenâhî-i âlemi isbât idiyor ki bilâhere Ebu'l-Berekât'dan mâ'ada bütün felâsife-i İslâm'a pîşvâ oluyor idi.

Ze— 17 adedile işâret olunan risâlede sînâ'ât hakkında bir takım tedâbîr-i nâfi'adan bahs etmiş oluyor. Aristo'nun "Cevâmi'u's-Sînâ'ât"ı el-Kindî'ye bu risâleyi yazdırmış olacaktır.

¹ Aristo her şey'e on su'âl tevcih eder diyerek makûlât-ı aşereyi tertîb etmiş idi:

- 1- Nedir, kimdir?
- 2- Ne kadar?
- 3- Nasıldır?
- 4- Kime mensûbdur?
- 5- Nerededir?
- 6- Ne zamân?
- 7- Ne tavrıdır?
- 8- Ne giyer?
- 9- Ne işler?
- 10- Ne kavlı eder?

Makûlât-ı aşere şunlardır: Cevher, keyfe, kem, izâfet, eyne, metâ, vaz, mülk veya cedde, fi'l veya enyef'al, infi'âl veya en yenfa'il. Makûlât-ı aşere mevcûdât-ı mümkünenin ecnâs-ı âliyesidir: Fıkra-i âtiyede makûlât-ı aşere vadır: Mâcid (cevher) Ferîd'in oğludur (izâfet), kısadır (kem), şarışındır (keyfe), bugün (metâ), gazinoda (eyne), ayakda duruyordu (vaz), elinde bir kılıncı var idi (mülk), kılıncını бүktü (fi'l), kılıncı бүküldü (infi'âl).

² Aristo'nun tasnîfi şöyle idi: 1- Ulûm-ı felsefe (Hikmet-i nazariye), 2- A'mâl-i felsefe (Hikmet-i ameliye), 3- Ulûm-ı âliye. Ulûm-ı felsefe üçe ayrılır: Ulûm-ı ta'lîmiye (Riyâziyât), ulûm-ı tabî'iyye (Tabî'iyât), ulûm-ı ilâhiye (İlâhiyât). A'mâl-i felsefe de üçe ayrılır: Ahlâk, siyâset-i menzil, siyâset-i medenî. Ulûm-ı âliye mantıktır.

Âsâr-ı Mantıkiye Gurubunda:

Mantık ulûm-ı ‘âliyeden değil, ulûm-ı âliyeden idi; felsefe için bir âlet idi. El-Kindî Aristo’nun altı kitâbdan ibâret olan “Organon - Fass”¹ nâm kitâbının muhtelif [27] kısımlarıyla Kitâbu’ş-Şi’r’ini, Porfiryus’un İsagoci’sini şerh ve ihtisâr ederek Irak’da mantıkı neşr etmiş idi. Ma’mâfih en evvel, el-Mansûr için, Abdullah bin el-Makfa Aristo’nun Kitâbu’l-Makûlât, Kitâbu’l-İbâre, Kitâbu’l-Kıyâs’ını tercüme etmiş idi. Ancak Fârâbî’nin mesâ’îsi el-Kindî’yi unutturmakla mantık Fârâbî’nin tertîbi üzre âlem-i İslâm’a neşr olunmuştur.

Âsâr-ı mantıkiye meyânında zikr olunan Sem‘u’l-Keyân risâlesi Aristo’nun âsârındaki es-Sema‘u’t-Tabî‘î risâlesi demek olacaktır. Bu risâle bütün tabâyî‘a şâmil umûrdan bâhisdir, sekiz bâbı hâvîdir, Sem‘u’l-Keyân kitâbı kütüb-i sâ’ireden dâha dakîkdir: Sûret, unsur ya’nî heyûlâ-yı evvelî, adem, zamân, mekân, halâ, melâ, nâ-mütenâhî bâblarına munkasimdir.

Sem‘u’l-Keyân âsâr-ı tabî‘iyyeden olmakla bunu envâ’iyât veyâ tabî‘iyyât gurubunda zikr etmek lâzım iken âsâr-ı mantıkiye meyânında saymak pek muvâfık değildir. Ancak mezkûr kitâb mukaddimedeki küllî ve cüz’î mebâhis ile tarîk (metod) mebâhisini muhtevî bulunmakla bu cihetten mantıka münâsebeti der-kârdır.

Cedeliyât Gurubu:

Cedeliyât ta‘bîri Eflâtûn’dan me’hûzdur. Eflâtûn âlem-i cismânîden âlem-i ma’nâya, cüz’iyyâtta küllîye, mahsûsâtta mâhiyete su‘ûda cedel nâmını vermiş idi, mâ Ba‘de’t-Tabî‘iyye nâmı Aristo’nundur. El-Kindî her ikisinden de istifâde ettiği cihetle bu nâmda Eflâtûn’a muvâfakat etmiş olacaktır.

¹ Aristo’nun Fass’ı altı kitâbı hâvîdir: Kitâb-ı Kategoria (el-Makûlât), Kitâb-ı Bâri erîminyâs (el-İbâre, el-Kadâyâ), Kitâb-ı Analitika’l-Ûlâ (el-Kıyâs), Kitâb-ı Analitika’s-Sâniye (el-Burhân), Kitâb-ı Topikâ (el-Mevâzî‘u’l-Cedeliye, el-Cedel), Kitâb-ı Sofistika (el-Muğâlata, el-Hikmetu’l-Memhûme). Kitâbu’ş-Şi’r ile Kitâbu’l-Hitâbe (Retorya, Fopitika)’yı Ebû Nasr Fârâbî eczâ-yı mantıktan add etmekle ulûm-ı âliye kütüb-i semâniyeden ibâret olmuş idi. Kütüb-i semâniyenin eşrefi Kitâb-ı Râbi ya’nî Kitâbu’l-Burhân idi, evvelki üç kitâb medhal ve tevtî’e hükmünde idi. Diğer dört kitâb da Kitâbu’l-Burhân’ın tetimmesinden ma’dûd idi. Garb mûsikiyyûnu indinde Kitâbu’ş-Şi’r ile Kitâbu’l-Hitâbe eczâ-yı mantıktan değildir.

Cedeliyât gurubu âsâr-ı cedeliyye demektir ki mütekellimîn tarîk-i cedeliyye sülûk ettiklerinden kelâm ve felsefe-i dîne â'id âsâr demek olur. Nitekim âtîde zikr olunan resâ'ilden münfehim olur.

1- 13, 8 adetleriyle işâret olunan risâlelerde vahdâniyyet-i Bârî'den bahs ediyor, birçok tefsîrlerde bulunuyor.

Ashâb-ı mantık tarîki üzre en evvel tevhîd-i Bârî hakkında eser yazan el-Kindî'dir. Ondan evvel bu zemînde tevhîde dâ'ir yazı yazan yok idi. Tevhîdin tefsîri hakkında muhtelif telakkîler bulunacağı tabî'î olmakla el-Kindî'nin tarz-ı telakkîsi mütekellimin tarz-ı telakkîsine muvâfık olmayacaktır. El-Kindî tevhîd hakkında Aristo'nun tarz-ı telakkîsini kabûl ediyor idi. [28] Çünkü nazarında yegâne feylesof Aristo idi, Aristo'nun te'lifâtına verdiği ehemmiyet bundan neş'et ediyor idi.

Bir cem'iyet-i ilmiye tarafından tahrîr olunan Frank'ın ulûm-ı felsefe kâmûsunda şöyle bir ifâde vardır: On ikinci asrın Arab tabîbi Abdullatîf akâ'id-i İslâmiye'ye merbût olmakla Cenâb-ı Hakk'ın zât ve sıfât-ı zâtiyyesi hakkında bir kitâb yazmış idi, orada bununla el-Kindî'nin akâ'idini redd-i kasd etmiş idi.

Frank'ın zikr ettiği Abdullatîf Muvaffakuddîn-i Bağdâdî fukahâ-yı Şâfi'yye'den olup nahvî, lugavî, mütekellim, tabîbdır. Felsefeye de vukûfu vardır 557 senesinde Bağdâd'da doğmuş, 629 senesinde yine Bağdâd'da irtihâl etmiştir. Abdullatîf-i Bağdâdî fûzelâ-yı zamânın naksını, kusûrunu araştırır, birçok kudemâyâ ilişir idi. Ekseriyyetle hücum ettiği zevât ulemâ-yı Acem ile onların musannefâtı idi. Husûsen İbn-i Sînâ ve emsâline pek hücum ediyor idi. Yazmış olduğu tercüme-i hâlinde Kindî-i Bağdâdî-i Nahvî ile ictimâ' ettiğini, aralarında mübâhatalar cereyân ettiğini, hattâ ekser mesâ'ilde Kindî'ye gâlib geldiğini zikr ediyor, Kindî-yi Bağdâdî'nin hîred-pesend olduğunu, celîsini izâ eylediğini de ilâve eyliyor. Abdullatîf birçok müsannefâtı meyânında şöyle bir eser zikr ediyor: el-Kelâmu fi'z-zât ve's-sıfâtî'z-zâtiyeti'l-hâriye alâ's-sünneti'l-mütekellimîn. Abdullatîf'in yazdığı eser elsine-i mütekellimîn üzre cârî olan sıfât-ı zâtiyye ve zât hakkındadır. Abdullatîf bu eser ile Kindî'yi redd-i kasd ettim diyor. Münâkaşasında bulunduğu Kindî Ebu'l-Yümn Taceddin Zeyd bin el-Hasenî'dir ki edebiyatda zamânın bir teki idi 520'de Bağdâd'da doğmuş, 613'de Şâm'da irtihâl eylemiştir; Hanbelî iken Hanefî olmuş idi,

muhaddis ve mukrî idi. Abdullatîf'in redd ettiği Kindî bu Kindî olmasın? Çünkü Abdullatîf İbn-i Sînâ'dan başkasına kulak asmaz; kudemâ, Fârâbî hakkında hiç bir i'tikâd beslemez idi. Buna şöyle bir sebep der-miyân ediyor idi: Öyle zann ediyorum ki İbn-i Sînâ hikmetin hepsini ihâta etmiş, kitâbları da hikmeti doldurmuştur.

Abdullatîf İbn-i Sînâ hakkında “Ekvâ men edellenî İbn Sînâ”¹ der idi.

Abdullatîf'in tercüme-i hâlinde, vahdâniyyet-i Bârî ve sıfât-ı zâtîyyesi hakkında yazmış olduğu bir eser; o eser ile Ebu'l-hükemâ Kindî'yi redd-i kâd ettiğine intikâl tâm bir intikâl olsa gerekdir. [29] Tercüme-i hâli husûsen Kindî'nin Hatîb İbn-i Nebâta üzerine yazdığı hâşîye Abdullatîf'in cevâb vermiş olması nahiv hakkında bir esere de delâlet edebilir. Bunun gibi Kindî'nin de kendinin mu'âsır ve mu'ârız olup İlmüddîn Sahâvî'nin üstâdı bulunan Tâceddîn Kindî-yi Bağdâdî olması ihtimâli vârid-i hâtır oluyor. Âsâr-ı Bâkiye'de beyân olunduğuna göre “Vanburg” riyâziyyûndan Ebû Nasr bin Irâk ile feylesof-i şehîr Ebû Nasr Fârâbî'yi bir şahs zann etmiş idi.

Be— 16 adedile işâret olunan risâlede mu'âsırlarından zındîk-i şehîr İbnu'r-Râvendî (244) ile tevhid hakkında münâkaşada bulunuyor. İbnu'r-Râvendî kıdem-i âlim, nefy-i sâni, Dehriye (münkirîn-i ilah) mezhebini tashîh, ehl-i tevhid mezhebini redd husûsunda bir kitâb meydâna koymuş idi. İbnu'r-Râvendî bununla da iktifâ etmedi Hazret-i Peygamber Aleyhissalatu Vesselam Efendimizi de redd hakkında bir kitâb çıkarmış idi. El-Kindî işte bu zındık İbnu'r-Râvendî'yi redd ediyordu.

Ha— 4 adedile işâret olunan risâle ile el-Kindî mülâhedeyi redd ediyor idi. İbnu'l-Mukaffâ vesâ'irenin âsâr-ı Fârsiyyeyi tercümeleri dolayısıyla mâneviyye, markûniyye, dîsâniyye² gibi zenâdîka kitâbları münteşir olmuş, halk arasında ârâ ve efkârları şuyû bulmuş idi. Halîfe el-Mehdî Müttekellimînden olup da bahs ve nazar sâhibi olan ashâb-ı cedele mülâhedeyi red hakkında kütüb ve resâ'il tasnîfini emr etti. El-Mansûr zamânında biri âlem-i İslâm'da zuhûr eden zenâdîka ve mülâhedeye el-Kindî bu risâlesiyle meydân vermiyor idi.

¹ Beni izlâl edenlerin en kavîsi İbn-i Sînâ'dır.

² Bu mezâhib takrîben zikr olunacaktır.

Hemze— 5 adedile işâret olunan risâlede yine ashâb-ı mantık tarîki üzre isbât-ı nübüvvetden bahs ediyor, bununla zındıklara karşı sill-i seyf ediyor, bilâhère felâsife-i İslâm tarafından ortaya konulan nübüvvet nazariyesinin temel taşını atmış oluyor idi.

He— 17 adedile işâret olunan risâlede ba‘zı mütekellimîni redd ediyor idi. El-Kindî asrında ehl-i sünnet henüz mütekellimîn nâmını almamışlar idi, anlaşılıyor ki bununla ehl-i i‘tizâli redd ediyor.

Vav— 18 adedile işâret olunan risâle mütekellimîn arasında cereyân eden en mühim bir mes‘eleği îzâh ediyor. Bu mes‘ele ya‘nî ekfâr ve tatlîl mes‘elesî İslâm‘ı en ziyâde işgâl eyleyen bir mes‘eledir.

[30]

Zal— 11 adedile işâret olunan risâle ile mütekellimînin en mühim bir temelini hafr ediyor, cüz-i lâ-yetecezzâyı nefy eyliyor idi.

Felsefe ve mütekellimîn arasında pek ziyâde mahall-i münâkaşa olan cüz-i lâ-yetecezzâ en evvel Ebu‘l-Hezîlu‘l-‘Allâf tarafından kabûl olunmuş idi, Ebu‘l-Hezîl‘in mu‘âsırı olan Nizâm bil‘akis cüz-i lâ-yetecezzâyı kabûl etmez idi. Her ikisi de el-Kindî‘nin mu‘âsırlarından olmakla el-Kindî bu risâlesi ile cüz-i lâ-yetecezzâyı tarafdârlarının imâmı olan Ebu‘l-Hezîl‘i redd etmiş oluyor idi. Cüz-i lâ-yetecezzâ mes‘elesî bir müddet mütekellimîn arasında mesâ‘il-i nizâ‘iyyeden olmuş, nihâyet Ebu‘l-Hasan el-Eş‘arî‘nin iltizâmı, Ebû Bekir el-Bâkalânî‘nin de te‘sis ettiği ilm-i kelâmın mebnâsı kılması münâsebeti ile artık nizâ‘ ve muhâlefet mütekellimîn arasından ref‘ olunarak mütekellimîn ile felâsife arasında kalmış idi. Çünkü felâsife-i İslâmiye bütün el-Kindî‘ye muvâfakat ediyorlar idi. El-Kindî bu risâlesi ile mütekellimîne karşı ber-asl vaz ediyor idi. Mütekellimînin tabî‘iyyâtı cüz-i lâ-yetecezzâ ile halâda felâsife-i İslâmiye‘nin tabî‘iyyâtı heyûlâ ile sûretde, imtinâ-ı halâda hülâsa olunabilir. Bir tarafda Ebu‘l-Hezîl, diğer tarafda el-Kindî İslâm âleminde iki meslek-i mütezâdın tahmillerini vaz ediyorlar idi.

El-Kindî‘nin mebâhis-i felsefîyesi, Aristo üzerine olan şerhleri âsârını tanıttığımız feylesoflar tarafında pek nâdir olarak zikr olunmasında anlıyoruz ki el-

Kindî kendine mahsûs olan efkâr ve akâ'id ile kendini şâyân-ı nazar ve itibâr kılmamıştır.

Bilâhare tevsî ve inkişâf ile iki mühim meslek olan meslek-i mütekellimîn ve meslek-i felâsife bir taraftan Ebû Bekir el-Bâkalânî, diğer taraftan İbn-i Sînâ'ya medyûn-ı şükrândır. İlm-i kelâmın sâhibi Ebû Bekir el-Bâkalânî, felsefe-i İslâmiye'nin sâhibi de İbn-i Sînâ'dır.

Ha— 1 adet ile işâret olunan risâle ile Şâpûr zamânında zuhûr edip mecûs mezhebi ile nasrâniyyet beynini te'lîf eden Mânî'nin mezhebini redd ediyor. Bu mezheb tabâyî-i erba'anın ezeliyetine kâ'ildir. Tabâyî-i erba'a basît, ğayr-ı mümteziç iken sonradan imtizâc tahdis etmiş, âlem-i imtizâc ile hâsıl olmuştur. Nûr ve zulmet iki asl-ı ezeldir, hayydır; beş cihetde nâ-mütenâhîdir, ancak birbirine mülâkî olduğu cihetde mütenâhîdir nûr nâ-mütenâhî alûde, zulmet nâ-mütenâhî sefildedir. Menâ'îye indinde zebâyih, hayvâna elem vermek câ'iz değildir. Hazret-i İsâ aleyhi's-selâm nebî olduğu gibi Zerdüş, Mânî de nebîdir. İmtizâcın bitarîki'l-kasd [31] ve'l-ihyâr veyâ bitarîki'l-hab ve'l-ittifâk (tesâdüf-i tarîkî) olmasında ihtilâf etmişlerdir.

El-Kindî işte nûr ve zulmet nazariyelerine, bu nazariyelerin tevellüd ettiği neticelere şiddetle hücum etmiştir.

Ta— 2 adedile işâret olunan risâle ile iki asl-ı ezeliye kâ'il olanları redd ediyor: Nûr-ı ezeli-i kadîm, zulmet-i ezeli-i kadîme veyâ Yezdân, Ehrimen seneviye Mecûs'a mülhaktır. Mesâ'il-i mecûs iki kâ'ide üzre deverân eder, biri nûrun zulmet ile olan imtizâcının sebebi, diğeri nûrun zulmetten halâsı. İmtizâc-ı mebdde, halâs-ı ma'âd demektir. Mecûs “Yezdân, Ehrimen”den başka zamân-ı mutlak, mekân-ı mutlak “halâ”, heyûlânın da kîdemine kâ'ildir. Mecûs envâra, nîrâna, miyâha ta'zîm ederler. Deysâniye mezhebine göre iki asıl “nûr, zalâm”dır. Nûr hayrı kasden ve ihtiyâren, zallâm şerri tab'an ve ıztırâren işler. Nûr hayydır, âlemdir, kaderdir, hassastır, duraktır; zallâm meyyitdir, câhildir, âcizdir, câmiddir, fi'l ve temyîzi yoktur. Deysâniye'nin mizâc ve halâsda ihtilâfları vardır. Deysân Mânî'den evvel gelmiştir. Deysâniye'de zebh-i hayvândan ihtiraz ederler. Markûniye iki asıl ile berâber mu'addil-i câmi olmak üzre üçüncü bir asıl isbât etmişlerdir. Nûr, zulmet iki mütefâvit-i mütenâfir olmakla

ancak bir câmi ile imtizâc eder. Câmi rütbeten nûrun dînında, zulmetin fevkindedir. Mu‘addil insân hassâs ve derrâkdir.

Ye— 19, 10‘9 adedleriyle işâret olunan risâlelerde anâsır-ı evvel hakkında izâhâtta bulunuyor. Bilumûm cevâhirde beş zât ve mâhiyet bulunur: Heyûlâ, sûret, hareket, zamân, mekân. Zevât-ı hamseden hareketden mâ-adâsını “Sem‘u’l-Keyân” da zikr etmiştir.

Kef— 6 adedile işâret olunan risâle ile hareket-i tabî‘iye ile hareket-i arızıye arasında bir sükûn bulunmayacağını, bu iki hareket arasında bir sükûn bulunamayacağını îzâh ediyor.

İlmu’n-Nefs Gurubu:

El-Kindî gerek hâdisât-ı nefsiyye ve kavânîninden bahs eden ilmu’n-nefsi tecrübî, gerek bu hâdisât-ı nefsiyye ve kavânîninde şerâ’itinden, nefsi insâniyyenin mâhiyetinden bahs eden ilmu’n-nefsi aklî veyâ mâ ba‘de’t-tabî‘iye mesâ’ilinden bahs ediyor, havâs hakkında Nasârâ-yı Süryânîye’den olup ilm-i tıbda hazzâktı; Me’mûn, Mu‘tasım, Vâsıf, Mütevekkil’e hizmeti olan (Yûhannâ bin Mâseveyh)’e yazdığı risâlede nefisten sâdr olan ef‘âl hakkında izâhâtta bulunuyor. Nefsi cevher-i basît, [32] gayr-ı fânî, ecsâmı mü’essir olmak üzere, kabul ediyor ki bilâhere bütün felâsife-i İslâm’ın, ba‘zı muhakkikîn mütekellimînin, ekser mutasavvıfenin mezheplerini te’sîs ediyor. 3 adedile işâret olunan risâleden müstenbit olacağı vechile el-Kindî nüfûsun ebdânın vücûdundan evvel mevcûd olması husûsunda Eflâtûn’a muvâfakat etmiş oluyor. El-Kindî’nin nüfûs hakkındaki telkîsi akl-ı fa‘âl nazariyesine müsteniddir.

Felsefiyât gurubunda zikr olunan 19 adedile işâret olunan risâlede aklın mâhiyeti hakkında nazariyelerini der-miyân ediyor, Latince’ye tercüme olunan Kitâbu’l-Akl’da Aristo ile Eflâtûn’u cem etmiş olduğunu iddi‘â ediyor, akıl için dört derece beyân ediyor: akl-ı bi’l-kuvve, akl-ı bi’l-fi‘l, akl-ı müstefâd, akl-ı fa‘âl. Evvelkisi isti‘dâd, ikincisi fa‘âliyet, üçüncüsü akl-ı bi’i-fi‘lin hâl inkişâfı, dördüncüsü nefsin hâricindedir, nefsi akl-ı fa‘âlden müstefîd oluyor.

El-Kindî'nin rü'yâ hakkındaki nazariyesi de akl-ı fa'âlin bulunması, nefsin de gayr-ı mâddî olması nazariyelerinin bir netîcesidir. Bütün bu nazariye bilâhare felâsife-i İslâmîye tarafından ahz olunmuştur.

Fisagors'dan başlayan rumûz İslâm felsefesinde de te'sîrini göstermiş; buna da el-Kindî pîşvâ olmuş idi.

Siyâsiyât Gurubu:

El-Kindî felsefe-i siyâsiyye ile de meşgûl olmuşdur. Ahlâka â'id kitâbları bu gurupdandır. Teshîl-u Subulî'l-Fezâ'il nam-ı kitâbı âdâb-ı nefs hakkında beyânâtını muhtevîdir.

Cedvel-i esâmîden müstefâd olacağı vechile ahlâkda Sokrat'ın esâsına muvâfakât ediyor. Sokrat'ın ahlâkı bir ilm-i cedel-i ef'âl idi, ilm-i cedel-i efkârın hayâtda tatbîki idi. Efkâr ve ef'âlin tetâbuku öyle birarada iktizâ eder idi ki o arada dâ'imâ fikrin "a'lâ" dediğini ihtiyâr edecek idi. Sokrat böylece icâbiyye mesleğini (Déterminisme) te'sîs ediyor idi. Eflâtûn da ahlâkda üstâdı Sokrat'a muvâfakat ediyor idi. Sokrat felsefesinde hikmet, şecâ'at, iffet-i fezâ'il-i şahsiye, adâlet-i fazîlet-i ictimâ'îye, ibâdet-i fazîlet-i dîniye idi. Siyâset adâlet ve menfa'at-ı âmme ilmi demek idi. Hayat-ı ictimâ'îye ve ahlâkiyeyi tanzîm [33] Sokrat'ın istihdâf ettiği bir gâye idi. El-Kindî'den i'tibâren bütün İslâm feylesoflarında bu te'sîr meşhûddur. El-Kindî İslâm âlemine felsefî bir ahlâk, bir siyâset neşr ediyor idi. Bu mevzû'lar hakkında mühim risâleler yazmış idi.

Riyâziyât Gurupları:

Mûsikî, ahkâm-ı nücûmda dâhil olduğu hâlde riyâziyyâta â'id âsârı yüz kadardır.

Hisâb Kısmı:

Elif- 1 adedile işâret olunan risâle ile el-Kindî berâhîn-i hendesiyyeye bedel yalnız tahkîkât-ı adediyye ile iktifâ eden hisâb-ı nazariyeden bahs ediyor. Fisagorsya mesleği erbâbından Nikomahos yalnız tahkîkât-ı adediyye ile iktifâ eden Müdhilu'l-Hisâb nâmıyla bir kitâb yazmış idi. Sâbit bin Kurra bu Müdhilu'l-Hisâb'ı Kitâb-ı

Nikomahes fi'l-Aritmatika nâmıyla Arabça'ya tercüme ettiği sırada el-Kindî beş makâle üzere bu eserini tasnîf eylemiş idi. El-Kindî re'sen Nikomakhos'a¹ muvâfakat etmiş oluyor.

Be- 2 adedile işâret olunan risâle ile hisâb-ı hendesînin keyfiyyet-i isti'mâli hakkında müfîd ma'lûmât veriyor. Ancak riyâziyyûn-ı İslâmiye'den Kadı Alî el-Yesevî hisâb-ı hendesîye dâ'ir yazmış olduğu el-Mukanni nâm eserde el-Kindî'nin bu eserini pek müşevveş ve mutûl bulduğunu haber veriyor. Hisâb-ı hendesî hisâb-ı nazârî değil, hisâb-ı amelîdir, erkâm-ı hendesiyye ile sıfırın isti'mâli üzerine mü'essis olan usûl-i hisâbdır.² İşâret-i tese'a ve sarf-ı i'ânesiyle terkim edilen a'dâd-ı kemiyyât-ı ma'lûme üzerine icrâ olunan a'mâl-ı hisâbiyye â'id bir ilimdir.

[34]

El-Kindî'nin cebire dâ'ir eseri var mıdır?

İlm-i cebir el-Kindî zamânında ma'lûm, hattâ havâs meyânında hayli münteşir idi. Diyofantus el-İskenderânî'nin "Aritmitika"sı tercüme olunmuş ve ismine Sanâ'atu'l-Cebir denmiş idi. Çünkü Aritmitika ismi Aritma Tika ismiyle müsemmâ olan hisâb-ı nazârî, nazariye-i a'dâddan farklı olmakla buna başka bir isim vermek iktizâ eder idi. Diyofantus'un bu kitâbı kudemâ-yı Yûnâniye arasında cebirin ta'mîm ve terkîsine hiç de te'sîr etmemiş idi. Fakat Arabça'ya nakl olunur olunmaz şarkda cidden hâ'iz-i te'sîr olmuş, riyâziyâtın terkîsine yardım eylemiş idi. Cebir, hurûfâtın ibâret işârât-ı muhtasara ile gösterilen kemiyyât-ı meçhûle üzerine icrâ kılınan a'mâl-i hisâbiyye â'id bir ilim olmakla cebirde a'dâd-ı kıymet ve za'ye-yi hâ'iz olmayan hurûfât ile gösteriliyor idi. Cebire Hisâbu'l-Cebir ve'l-Mukâbele unvânı verilmekle hisâb ile cebirin hudûdu lâyıkiyle te'mîn edilmemiş demek oluyor.

¹ Nikomahos âsâr-ı bâkiyede Mûsevî olmak üzere gösteriliyor; 115'de İskenderiye'de vefât ettiği bildiriliyor. Târîhu'l-hükemânın beyânına nazaren Nikomahos Aristo'nun pederi, asil, baba ve ana tarafından vâzı tıbb-ı Yûnân askilipazese mensûb, Fisagoriyyûl-mezhebdır, tesânîfi meyânında Kitâbu'l-Aritmâ Tikâ fi İlmi'l-Aded nâmıyla bir de eseri vardır. Âsâr-ı bâkiye sâhibi herhâlde bu ciheti görmüş olacaktır. Bu hâlde iki Nikomahos olmak gerektir.

² En evvel hisâb-ı hendesîye dâ'ir kitâb te'lîf eden zât, Me'mûn'un hükümet kütübhânesi nâzırı Ebû Abdullah el-Harezmi idi. Hind'den evlâ şarka intikâl eden hisâb-ı vaz'îyye hisâb-ı hindî denmiş idi. Endülüslüler buna hisâb-ı gabârî diyorlar. Çünkü a'mâl-i hisâbiyyeyi tuz serpilmiş levhalar ile icrâ ederler idi.

Muhammed bin Mûsâ el-Harezmi'nin Kitâbu'l-Cebir ve'l-Mukâbele'sini el-Kindî görmüş olacak idi. Harezmi zamânında cebir havâs arasında intişâr etmekle kitâb-ı mezkûru beyne'n-nâs ta'mîm maksadıyla, yazmış olacak idi. Harezmi'nin mu'âsırlarından Ebû Kâmil Şucâ bin Eslem ibni Muhammed bin Şucâ el-Mısri de cebire dâ'ir bir eser yazmış idi. Müşârun ileyh "el-Hâsib" unvânıyla memnûn idi.

El-Kindî'nin cebir hakkında da bir eser yazmış olması pek muhtemeldir. Fakat bu bâbda âsâr-ı bâkiyede bir kayd yoktur. Ancak Tuhfetu'l-A'dâd, Miftâhû'l-Hisâb gibi unvânlar ile cebire â'id bir takım âsâr bulunmakla el-Müdhil ileyye'l-Aritmatiki, hisâb-ı nazariye, el-Hisâbu'l-Hindî hisâb-ı amelîye â'id iki eserden başka dört adedile işâret olunan Te'lifu'l-A'dâd nâm risâlesi cebire dâ'ir ayrı bir risâle olması muhtemeldir.

El-Kindî'nin bu üç eseri târîh-i riyâziyyât nokta-i nazarında gâyet mühimdir. El-Kindî'nin hisâb-ı Hindîye dâ'ir olan kitâbı Harezmi'nin kitâbından mu'ahherdir.

Ha— 7 adedile işâret olunan risâlede aded ile tefe'ül ve zecr usûlünü beyân ediyor. [35] Tefe'ül matlûb olan bir emre ikdâmı, zecr bi'l-akis matlûb olan emirden ictinâb-ı taleb demektir.

Hendese ve Felekiyât Kısımları:

Hendesede Öklides'in kitâbı bir asıldır. Hükemâ-yı Yûnân arasında kitâbının ismi "Kitâbu'l-Erkân"dır; sonra Rûmlar el-İstiksât, İslâmlar el-Usûl tesmiye etmişlerdir: les Eléments. Kitâbu'l-Usûl hem hendese, hem nazariye-i a'dâd kitâbıdır. Hükemâ-yı Yûnân medrese kapılarına yazmış oldukları "Riyâzî olmayan medreselerimize girmesün" cümlesi ile "Kitâb-ı Öklides'i okumayan medreselerimize girmesün" demek isterler idi. Kitâbu'l-Usûl'ü Haccâc bin Yûsuf bin Mıtr el-Kûfî 185 târîhinde tercüme etmiş idi. Haccâc Kitâbu'l-Usûl'ü iki kere, birini Hârûn için, diğerini Me'mûn için tercüme etmiş idi. Birine Hârûnî, diğerine Me'mûnî denir idi. Me'mûnî nüshası şâyân-ı i'timâddır. Öklides hendesenin Aristo'su idi. El-Kindî, cedvel-i esâmiyyeden müstebân olacağı vechile Öklides'in kitâblarının ıstılâhı, kitâbındaki mekâsıdı, on dördüncü makâle ile on beşinci makâlenin ıslâhı hakkında üç eser yazmış idi. Kitâb-ı Öklides (Kitâbu'l-Usûl) on beş makâle üzerine müretteb ise de on

dördüncü ile on beşinci makâlesi, âsâr-ı bâkiyede beyân olunduğu üzre, Öklides'in değil idi. El-Kindî üçüncü eseri ile bu iki makâlesini ıslâh ediyor; hattâ bununla kalmıyor, felekiyât gurubunda görüldüğü üzre bir de Zâhirâtü'l-Felek¹, hendesiyyât gurubundaki İhtilâfu'l-Menâzır nâmlarıyla iki eser daha kaleme alıyor. Öklides'in bu nâmlarda iki eseri olduğu, bu iki eserin Arabça'ya nak olunduğu, muhakkak ise de mütercimleri ma'lûm değildir. Acabâ el-Kindî'nin bu iki eseri Öklides'in tercümesi midir, yoksa re'sen te'lîf midir? Burası meşkûttur.

El-Kindî 15 adedile işâret olunan risâlede Öklides'in tilmîzi İbsiklâvûs'un tulû ve gurûb hakkında yazmış olduğu Kitâbu'l-Metâli'indeki kavlini tashîh ediyor. İbsiklâvûs da Öklides'in Kiâbu'l-Usûl'nün on dördüncü ve on beşinci makâlelerini ıslâh etmiş idi. El-Kindî bunu kâfi görmemiş olacak ki kendisi de bu makâleleri ıslâh hakkında bir risâle yazmıştır.

[36]

Âsâr-ı bâkiyede beyân olunduğu üzre Kitâbu'l-Usûl'ün on üç makâlesinden ilk dört makâlesi ile altıncı makâlesi Hendese-yi müsteviye'ye, on birinci, on ikinci, on üçüncü makâleleri hendese-yi mücessemeye, beşinci makâlesi tenâsüb nazariyesine, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu makâleleri de nazariye-yi a'dâda mahsûsdur.

El-Kindî 1 adedile işâret olunan risâlede Kitâb-ı Öklides'in ne yolda te'lîf edildiğini îzâh ediyor: Abollonyus nâmında bir zât on beş makâle olmak üzere bir eser² yazmış idi, zamân geçti kitâb ihmâl olundu. ³ Öklides zamânında mülûk-i İskenderiye'den ba'zıları hendeseye olan hevesinden dolayı kitâbın ıslâh ve tefsîrini Öklides'e emr etmiş idi. Öklides de emre ittibâ' ederek on üç makâlesini tefsîr etti, ona nisbet olundu. Sonra tilmîzi İbsiklâvûs iki makâle daha buldu ki onlar 14,15'inci makâleler idi. Bu ikisini de krala ihdâ etti, bunlar da kitâba nisbet olundu.

¹ Zâhirât (les phénomènes) tercümesidir. Bugün onu Hâdisât ile tercüme ediyoruz.

² Mûsâoğullarından Muhammed'in Mahrûtiyyât kitâbının evvelinde beyân ettiği üzre bu kitâbın ismi Kitâbu'l-Mahrûtiyyât idi.

³ Muhammed bin Mûsâ'nın beyânı üzre kitâbın istinsâhı müşkil idi, tashîhi için istiksâ olunmuyor idi. Kitâb unutulmuş, nâsın elinde müteferrik olarak kalmış idi. Kitâbu'l-Mahrûtiyyât sekiz makâle idi. Altıncı makâle ile sekizinci makâlenin bir kısmı mevcûd idi. Bunlar bütün Arabça'ya tercüme olundu.

Târîh-i Hükemâ'da beyân olunduğuna göre Abollonyus'un Kitâbu'l-Mahz u Tayyân'ı ile bu bâbda diğer bir te'lîfi bilâhere Öklides'in kitâbını tasnîfe bâdî olmuş idi. Abollonyus'un Kitâbu'l-Mahz u Tayyân'ı Mahz u Tayyân hakkında bir asl idi.

El-Kindî usturlâb hakkında, bi'l-hendese nısfu'n-nehâr dâ'iresini, semt-i kıbleyi ta'yîn husûsunda, bi'l-hendese nısf-ı küre üzerinde sâ'ât ta'yîni hakkında, bi'l-hendese rihâme denilen alet-i sâ'at, basîte¹ hakkında da risâleler kaleme almış idi.

Usturlab mîzân-ı şems veyâ mir'ât ve mikyâs-ı nücûm demek idi. Bu âlet ile irtifâ-ı şems, semt-i kıble, ma'rîfet-i tâli, ma'rîfet-i evkât, arzın tûl ve arazı gibi birçok [37] ahvâl-i nücûmiyye kolay bir tarîk ile bilinir idi. Evvel bunu yapan meşhûr Batlamyus idi. İslâm'da en evvel yapan da Muhammed bin İbrâhim el-Fezârî idi. Müşârun ileyhî testîh-i küre hakkında bir risâlesi vardır. El-Kindî de bu testîh-i küreye â'id bir risâle tasnîf etmiştir. Bu risâle ile küre-yi satha, küre üzerinde mersûm olan hutût ve devâ'ir-i mahfûz olmak üzere nakl, o devâ'iri de daireden hatta nakl etmek keyfiyyetini îzâh ediyor. Batlamyus'un bir testîhu'l-küresi vardır. El-Kindî'nin bu eseri acabâ onun tercümesi midir?

El-Kindî küreyyât gurubunda (ya'nî küreye ârız olan ahvâlden, küreye küre olması i'tibârıyla ta'alluk eden mikdârlardan bahs eden bir fenne â'id cedvel-i esâmî meyânında) Amelu'l-Halaku's-Sit ve İsti'mâlihâ risâlesi ile âlât-ı rasadiyyeden Zâtu'l-Halak denilen bir âletin nasıl yapıldığını, nasıl isti'mâl olduğunu beyân ediyor. Bu âlet biri biri içinde altı halka (dâ'ire)'den müteşekkil olup şeklen en büyük olduğu gibi gördüğü hizmet noktasından da mühim idi.

Mühendis-i Yûnânî Otoloks'un el-Kurretu'l-Muteharrike nâm kitâbı Me'mûn zamânında Arabça'ya tercüme olunmuş, el-Kindî bu kitâbı ıslâh eylemiş idi.

El-Kindî'nin küreyyât gurubunda bu nâm ile bir eserine tesâdüf olunmamıştır.

¹ Riyâzu'l-Hatar'da beyân olunduğuna göre sâ'atler eyyâmın ahzâsından, eyyâm şemsin devirlerinden ibâret olmakla her gün şemsin hareketini irâ'eye mahsûs bir cisimden mütehaddis bir şey'le sa'atler, dakikaların eş'ârı mümkün olduğuna mebnî şemsin hareketini irâ'e etmek üzere üstünde hutût-i mersûmeyi hâvî olan herhangi satha basîte denir, bunun usûl-i tersîminden bahs olan fenne de fenn-i basîte derler.

El-Kindî küre üzerinde bir semtin ta'yîni husûsunu Risâle fî ameli's-semt alâ kurre ile îzâh ediyor.

İslâm arasında semt ve irtifâ'ı anlamak için Zâtü's-semt ve'l-irtifâ nâmıyla bir âlet-i rasadiyye var idi. El-Kindî irtifâyı anlamak için isti'mâl olunan Zâtü's-şu'beteyn hakkında bir risâle yazmıştır. Bu zâtü's-şu'ubetîn bir küresi üzerine konmuş üç cedvelden müteşekkil idi.

Gerek anâsırın evveli olsun, gerek cirm-i aksâ olsun onların ancak kürevî olacağı hakkında yazmış olduğu risâledeki cirm-i aksâ hakkında kudemâ ile müte'ahhirîn (Yûnân-ı kadîm, ehl-i İslâm) arasında bir ihtilâf vardır. Kudemâ indinde cirm-i aksâ veyâ felek-i muhît felek-i kerâkib veyâ felek-i sevâbitdir. Müteahhirîn indinde cirm-i aksâ veyâ felek-i muhît-i kevâkibden hâlî olan felek-i atlasdır. Felsefe-i İslâmiye'nin pîşvâsı bulunan el-Kindî acabâ hangisine kâ'ildir? Burasını ta'yîn güçdür, bu husûs felekiyâta â'id âsârından da anlaşılamıyor.

[38]

El-Kindî'nin cirm-i aksânın Bârî Te'âlâ'ya sücûdu, tağyîr ve istihâleden masûniyyeti, feleğin mâhiyeti hakkındaki risâleleri de İslâm felsefesine bir esâs teşkil ediyor:

Feleğin bedenî makâmında bir cirmi, ruhî makâmında bir de nefsi vardır. Harekât-ı felekiyyede irâde vardır. Hareket-i irâdeye fert-i muhabbet demek olan aşka delâlet eder. Nüfûs-i felekiyenin feleği tahrîkden garazı ukûl-ı mücerredeye teşebbühe şevkîdir. Ukûle teşbîh Rabbu'l-Âlemîn'e ibâdet demektir. Çünkü ibâdet takarrüb; takarrüb de taleb-i kurbeti; taleb-i kurbet de Rabbu'l-Âlemîn'e sıfâtda takarrüb demektir. Semâ hareket-i devriyesi ile Bârî Te'âlâ'ya mutî'dir, ibâdet-i Hudâ'ya müteveccihdir. Bundan başka ecrâm-ı felekiyye müteşekkil-i ğayr-ı müteğayyir, ecrâm-ı unsuriyye müteğayyir-i müteşekkildir. Ecrâm-ı unsuriyye kevn ve fesâdı kâbidir, ecrâm-ı felekiyye ondan masûndur.

Felekiyât hakkında Batlamyus'un kitâbı bir asıldır. Batlamyus ilm-i hey'etin Aristo'sudur. Batlamyus(Batulema) âsâr-ı bâkiyede beyân olunduğu üzre, zamânına kadar hey'et ulemâsının meydâna getirdikleri keşfiyyâtı, icrâ ettikleri rasadâtı bir

kitâbda cem ve telfik, bir meslek sûretinde tensîk eylemiş idi. Kitâbın ismi pek büyük, azîm nâm ma'nâsına gelen Muğîsetî - Muğîsetû - Mâğâsetî nâmıyla şöhret bulmakla ehl-i İslâm ta'rîb ile Mücessetî demiş idi. Mücessetî ashâb-ı hey'et ve tencîm için bir destûr-ı a'zâm idi. En evvel Arabça'ya nakline, tefsîrine ihtimâm eden vezîr-i şehîr Yahyâ bin Hâlid bin Bermen idi. Haccâc bin Mıtr'ın, İshak bin Huneyn'in, Sâbit bin Kurra'nın, İbrâhim es-Salt'ın, nakl ettikleri rivâyet olunmakla muhtelif nüshaları vardır. Meşhûr olan İshak bin Huneyn'in nakl, Sâbit bin Kurra'nın ıslâh(tashîh) ettiği nüshadır.

El-Kindî Batlamyus'un sanâ'at-ı felekîsi hakkında bir risâle yazıyor, felekin mâhiyeti, mahsûs olan lâciverd-i levnî hakkında da ayrı bir eser kaleme alıyor.

El-Kindî mu'tiyât hakkında da bir risâle yazıyor. Öklides'in(les donneés) mukâbili (Mu'tiyyât)'ı vardır ki İshak bin Huneyn tarafından nakl, Sâbit bin Kurra tarafından ıslâh olunmuş idi.

El-Kindî'nin eb'âdiyât gurubunda, eb'âd ve ecrâm hakkında muhtelif eserleri görölüyor. Ecrâm-ı semâviyenin eb'âdını ta'yîne mahsûs ihtirâ ettiği bir âletten de bahs ediyor. Savdusiyûs'un [39] Kitâbu'l-Mesâkin nâm kitâbı el-Kindî'ye Risâle fî ihtilâfî mevdi'a'l-mesâkin min kurreti'l-arz nâmıyla bir şerh yazdırıyor. 3 adedile işâret olunan risâlesi meskenler, ikâmetgâhlar hakkındadır, yalnız tercüme veyâ te'lîf olduğu ma'lûm değildir.

Küreyyât hakkında iki kitâb ahz olunmuş idi: Biri Savdusiyûs'un diğeri Menelaus'un kitâbı idi. Menelaus'un Eşkâl-i Kürriye'si Savdosyus'un Kitâbu'l-Ekr'i bu bâbda bir asl idi Kitâbu'l-Ekr, Kitâbu'l-Öklides ile Mücessetî arasında kütüb-i mutavassıtanın eceli idi. Menelaus Batlamyus'dan evvel idi.

El-Kindî ahkâm-ı fenniyyeye ahkâm-ı nücûmiyye mezc eder veyâ bu ahkâm-ı nücûmiyyeden istimdâd eyler idi. Bu husûsda müte'adid risâleleri vardır.

Sab'a-yı seyyârenin ufuk üzerindeki muhtelif vaz'iiyetlerine göre umûra mübâşeretden ictinâbı vâcib olan, yâhûd umûra mübâşeretî müstehab olan veyâ beyne beyn olan evkâtdan bahs olan ihtiyârât hakkında risâlesi, kevâkibin kuvve-i te'sîrâtından bi'l-istidlâl âlim-i anâsır kâ'inâtdaki hâdisâtı hudûsundan evvel bilmek

keyfiyyetinden bâhis olan ahkâm hakkındaki müte‘addid risâleleri tahsîn add olunan Zahl ile Merrîh’in burc-ı seretândaki iktirânı¹ hakkındaki risâlesi şayân-ı dikkatdir. İhtiyârât-ı ahkâm nücûm-ı fennin bir şu‘besidir. Mübâşeret zamânına eşref sâ‘at, ictinâb zamânına Vakt-i Nuhs denir.

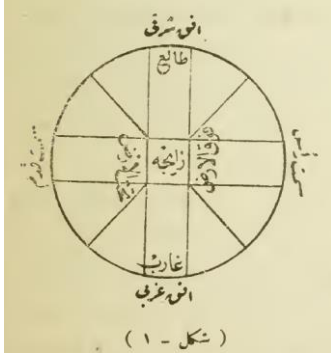
Nücûmiyât gurubunda nîrîn etrâfında görülen hâleler hakkında, ahvâl-i nücûm, safahât-ı kamer hakkında ayrı risâleleri vardır. Zühre, Atâred, Merîh, Müşterî, Zalh’dan ibâret olan kevâkib-i hamse-yi mütehayyirenin rücû‘ı ya’nî hareket-i mahsûsası ğarbdan şarka iken şarkdan ğarba olması hakkında da bir risâlesi vardır. Yine bu gurupda Menâniye’nin semânın tekevvünü hakkındaki fikirlerini redd husûsunda bir risâlesi de görölüyor.

El-Kindî risâlesinin birinde her burca, her kevkebe mensûb bir belde bulunduğundan bahs ediyor. Bu beyân ile her hangi belde olursa olsun her hâlde bir burca, bir kevkebe mensûb oluyor. El-Kindî mevludlere, nevzâdlara â’id bir takım ma‘lûmât-ı nücûmiyyeden bâhis [40] eserler de yazıyor; eski zamânlarda hikâye olunduğu üzre ömr-i tavîl, zamânımızda meşhûd olduğu üzre ömr-i kasîr hakkında da eser yazmayı unutmuyor. Mevlûdlerin sûretlerinin muhtelif olmasını îzâh ediyor.

İktirânü nahseyn fî buruci’s-seretân risâlesi nahs-i ekber olan Zahl ile nahs-i asğar olan Merîh’in seretân burcunda iktirânından bâhis olup bu hâdisi müneccimîn indinde meş’ûm add olunur. Ehl-i nücûm sâ‘at-i kurrânın zâyicesini² hisâb ederek,

¹ İktirân şemsden ma‘da seyyârât ve kamerden ikisinin bir derecede bulunmaları demektir. Müşterî ile Zühre sa‘dîn, Zahl ile Müşterî ulüvvîn, Zühre ile Atâret safillîn, Şems ile Kamer nîrîndir.

² Zâyice nevzâdın hükmüne nezr etmek için kevâkibin felekdeki mevzu‘larını ta’yîn husûsunda müsta‘mel olan bir şekildir, murabba veyâ mudur olur.(Şekil-1) Her sene basılan takvîmlerin baş tarafında sâl-i âlemin zâyice-i tâlî‘i vardır. Zâyice âdetâ zamân-ı mu‘ayyende fevka’l-arz ve tahte’l-arz semânın haritasıdır ki seyyârât ve kevâkib-i sâbite yerli yerine yazılır.

ondan za‘amları vechile, bir takım ahkâm ve havâdis istihrâc ederler. Nahseyn on iki parçada seyr eder iken birinde derece ve dakİKasıyla beraber bulunmaları hâline karân denir. Seretân burcu Zahl’in vebâli, Merîh’in hubût-ı hânesi olmakla seyren berâber bulunmakla nahs ve za‘îf add olunur. Nitekim el-Kindî, bu risâlesi ile mülk-i Arab’ın kemiyetinden ihbâr ediyor. Her hâlde iyi bir ihbârda bulunmuyor demek olur.

“Nemûdârâtı’l-mevâlid ve’l-hîlâc ve’l-Kedhüdâ” risâlesi nevzâdların mikdâr-ı ömr ve hayâtlarının, keyfiyyet-i ma‘îşetlerinin sûret-i istihrâcından bâhisdir. Vakt-i vilâdetde ufk-ı şarkîden tulû‘ eden burc ve derece ve dakİKaya tâli‘ denir. Nevzâdın zâyicesinin tâli‘i kadîm sâ‘atlara nazaran istihrâc ve hisâb olunur idi. Bu sâ‘atların doğru hareketi hemen yok idi. Fî el-vâki‘ usturlab¹ ile vakit ta‘yîn edilir. Bunun da erbâbı bulunur ise de havanın makmûm [41] bulunabilmesi sâ‘atlerin tashîhine mâni‘ olur idi. Kâbileler ile vâlideler vakt-i vilâdeti tahkîkî olarak haber veremezler idi. Yanlarında sâ‘at bulunmaz, bulunsa da doğru irâ‘e etmez idi. Buna mebnî hisâb olunan zâyice tâli‘i tahmînî olur idi. Bu tahmînî tâli‘i tahkîkî derecesine is‘âd için icrâ olunan usûl-i tashîhe numûne-dâr² derler idi. Nevzâdın vakt-i vilâdeti tashîh olunarak nutfenin ne zamân rahm-i mâdere düştüğünü de ta‘yîn ederler idi. Nevzâdın kemiyet ve keyfiyyet-i ömr ü hayâtını istidlâl husûsunda iki delîl vardır: biri beden, diğeri rûh. Delîl-i bedene, delîl-i cism-i nevzâda hîlâc³ delîl-i rûha kedhüdâ ittılâk ederler. Zâyiceyi vilâdetde bunların imtizâcından nevzâdın ömür ve hayâtının mikdârı, ma‘îşetin keyfiyyeti istihrâc kılınır.

Evzâ-ı felekiyye ile nevzâdların, milel ve düvelin bu âlemde hâdis olacak olan âsârını bilmek demek olan ilm-i tencîm için kevâkibin hey’et kanûnları üzre seyr ve

¹ Usturlab irtifâ-ı şems, metâli ve tevâli‘i semt-i kible ve evkât-ı salâtı ma‘rifet, tûl ve arzı ta‘yîn gibi ahvâl-i necmiyyeyi bilmek husûsunda yapılan bir âletidir. Ma‘nâsı mîzân-ı şems ve mir’ât-ı necm demektir. Bazıları indinde Câm-ı Cihân-nümâ budur. Mutasavvıfa indinde câm-ı cihân-nümâ ârifin kalbidir. Evvel bu âleti yapan Batlamyus’dur. İslâm’da en evvel yapan İbrâhin bin Habîb el-Fezârî’dır. El-Kindî’nin bunun hakkında da bir risâlesi vardır.

² Numûne-dâr Fârisî’de şâhid, delîl demektir.

³ Hîlâc Yûnân veya Hind ağıdında ayn-ı hayât, bahr-ı hayât demektir. İrân müneccimleri hîlâc yerinde “kedbânû” derler. Kedbânû umûr-ı biyîyyeyi tedbîr eden kadına, bütün kadına ittılak olunur. Gerek hîlâc gerek kedhüdâ kadîmen lisân-ı Arab’da kullanılmış, biri nevzâdın rızkının, diğeri de hayâtının delîli olmak üzre iki yıldız nâm verilmiş idi.

hareketini, herhangi vakt-i mefrûzede olur ise olsun eflâkdaki mevzu‘unu bilmeğe şiddetli bir ihtiyâc baş göstermekle bunu da zîc ile istihsâl etmişler idi.

Bir vakt-i mefrûzede kevâkibin mevzu‘larını istihrâca takvîm veyâ ta‘dîl; ecrâm-ı semâviyyenin husûsen seb‘a-yı seyyârenin¹ seyr ve hareketlerini tarassud ederek netîce-yi hisâbatını birer kâ‘ide-i umûmiyye hâline efrâğ ve tesbît ve tahrîr olunan kitâba zîc denir. Zîc sâyesinde sab‘a-yı seyyârenin mâzî ve müstakbel herhangi senenin ay, gün ve sâ‘atında on iki burûcdan birisinin neresinde olduğu; kûsûf ve husûf ve ric‘at ve istikâmet² ve tulû‘ ve gûrûbları bil-hisâb ta‘yîn [42] olunur. Her kevkebin feleğine feleku‘l-burûca nisbeti ma‘lûm olur. Bu zîc ile âlem-i anâsırda cârî olan ahkâmı bilmek, takvîm ile semt-i kibleyi, evkât-ı salâtı, sâ‘at ve evkâtı, fusûlî bilmek kasd olunur.

İslâm‘da en evvel zîc Muhammed bin İbrâhim el-Fezârî ile başlamış idi. İbnu‘l-Kıftî‘nin Muhammed bin İbrâhim el-Fezârî tercümesinde zîc-i kebîr sâhibi İbnu‘l-Âdemî nâmıyla ma‘rûf olan Muhammed bin Huseyn bin Hamîd’e³ atfen beyânına göre (h.) 106 târîhinde Hind‘den, “Sind-i Hind”⁴ nâmı altında hareket-i nücûma â‘id olan usûl-i hisâba, nısf dereceden nısf dereceye göre hisâb olunmuş cedveller vâsıtasıyla te‘âdîl-i kevâkibi hisâb husûsunda usûle vâkıf bir zât gelip el-Mansûr‘a bunları ve husûf-ı Kamer kûsûf-ı Şems ile muttâlî burûc-ı vesâ‘ireyi hâvî bir kitâb takdîm eymiş idi; bir kaç bâbdan müteşekkil olan bu kitâbın münderecâtı mülûk-ı Hind‘den “Fîfer” nâmına yazılan bir kitâbdan ihtisâr ettiğini şu kadar ki orada bunların birer dakîka üzre hisâb edildiğini beyân etmiş idi. El-Mansûr bu kitâbın Arabça‘ya tercümesi ile kevâkibin harekâtı hakkında Arablar‘ın bir esâs edinmeleri husûsunda andan bir de kitâb te‘lîf olunmasını emr eyledi. Bu işe de Muhammed bin

¹ Kamer, Attâred, Zühre, Şems, Müşteri, Merîh, Zâhl yıldızlarıdır.

² Ric‘at bir kevkebin seyr ve hareket-i mahsûsası ğarbdan şarka iken zâhiren şarkdan ğarba müteveccih olmasıdır ki sür‘at ve batâ‘etlerine göre bir müddet bu ric‘at-ı zâhiriyyeye imtidâd eder. Sonra yine ğarbdan şarka doğru seyr ve hareket eder, seyr ve hareket-i mahsûsası şarkdan ğarba teveccüh etmiş olan kevkebin yine ğarbdan şarka müteveccih olması keyfiyyetine istikâmet derler.

³ Âsâr-ı bâkiyede İbnu‘l-Kıftî‘nin matbû‘ kitâbına ittibâ‘en Huseyn bin Muhammed bin Hamîd gösterilmiştir.

⁴ “Sind-i Hind” Sanskrit lisânında “Siyd-i hântâ” ta‘bîrinin mukâbilidir. Send-i Hind târîh-i hükemâda beyân olunduğuna göre ed-Dehru‘l-Dâhir ma‘nâsıdır. Arabça‘da bir kelimenin miştakı ile tavsîfinde şiddet ma‘nâsı vardır. Dâhiye‘ deheyâ’, zıll zelîl gibi. Burada da ebedî bir müddet demek olur. Send-i Hind Mebâdî-i Felek tercümesi ile de nakl olunmuştur.

İbrâhim bin el-Fezârî me'mûr oldu. İşte beyne'l-müneccimîn "es-Sendu'l-Hindu'l-Kebîr" nâmıyla ma'rûf olan kitâbı meydâna koydu. El-Me'mûn zamânına kadar ehl-i ilm bu kitâbdan ma'lûmât edinmişler idi. El-Me'mûn zamânında Muhammed el-Harezmî Sind-i Hind-i kebîri el-Me'mûn için ihtisâr ederek Zîcu'l-Harezmî diye meşhûr olan zîci te'lîf etdi ve ondan sonra bilâd-ı İslâmiye'de bu zîc ma'mûlun bihi oldu. El-Harezmî burada evsât-ı harekâtı evsât-ı Sind-i Hind üzerine te'sîs eylemiş ise de [43] te'âdil ile milde ona muhâlefet etmiş idi. Te'âdilde mezheb-i Farsi, mil¹ şemside Batlamyus mesleğini ihtiyâr eyledi. Bundan başka el-Harezmî asıl kitâbda mü'ellifin hendesedeki za'afına delâlet eden hatâ-yı bedîhiyi izâle husûsunda kâfi olan mütenevvi' usûl-i takrîbler ihtirâ' ederek bu zîce derc etdi. Ashâb-ı Sind-i Hind'den olup o zamânda müneccim olanlar el-Harezmî'nin bu kitâbını istihsân ederek bütün etrâf ve âfâka uçurdular. Zîcde² Hindler arasında, rivâyete göre, üç mezheb var idi. Bu üç mezhebden Sind-i Hind mezhebi İslâm'a geçti.³

El-Kindî zamânında Zîcu'l-Harezmî ma'mûlun bihi idi. El-Kindî'nin Tahvîl-i sineni'l-mevâlîd risâlesine bedel⁴ târîh-i hükemâda Tahvîl-i sinni'l-âlem denmiş ise de müneccim-i şehîr Hasan bin el-Hasîb'in Muhammed bin Ömer bin el-Ferhân'ın hem Tahvîl-i sinni'l-âlem hem Tahvîl-i sinni'l-mevâlîd nâmlarıyla ayrı ayrı eserleri bulunmakla hakîm el-Kindî'nin de ayrı ayrı iki kitâbı bulunacağı daha ziyâde muhtemeldir. Buna mebnî cedvel-i esâmîde her ikisi de gösterilmiştir, evvelkisi nevzâdlar hakkında ikincisi sâl-i âlem hakkında birer zâyicedir.

El-Kindî ufk-ı basîtenin tersîm ve isti'mâli hakkında yazmış olduğu "Amelu's-sâ'ât alâ safîhati tunsabu ale's-sathi'l-mevâzî li'l-ufuki hayrun min gayrihâ" risâlesi ile sâ'at ayârı husûsunda diğer basîteden meselâ şâkolâ basîteden daha sâlim olduğunu

¹ Bir kevkebden mürûr eden nısfu'n-nehâr dâ'iresinin mu'addilü'n-nehârı kat' ettiği nokta ile kevkeb arasındaki kavise o kevkebin mili denir, ya'nî mu'addilü'n-nehâr "hatt-ı istivâ-yı semâvî"den uzaklığıdır.

² Zâ'irce zîciden, zâyiceden başkadır, bir nev-i a'mâl hisâbıdır, mugayyibâtı istihrâc kasdıyla hurûfu teksîr etmekdir; kelîmât beynindeki irtibâtât-ı harfiyye ile es'eleden ecvibe istihrâc etmek keyfiyyetidir. İbn-i Haldun mukaddimesinde zâ'irce-i ilm-i hurûf hakkında haylî tafsîlât vermiştir.

³ Diğer iki mezheb erkind mezhebi ile ercebehr mezhebi idi. İbn-i Sînâ'nın mu'âsırı olan Ebu'r-Reyhân Zîcu'l-Erkind nâmıyla bir risâle yazmakla bu mezheb de İslâm'a ma'lûm olmuş idi.

⁴ Ebû Ma'sher ehl-i Fars mezhebi üzre yazmış olduğu zîcine, Sinni'l-Âlem nâmını vermiş idi. Sonraları Ebû Ma'sher'in zîcine, sinn-i ehl-i Fars denmiş idi.

îzâh etmiş, ufukda¹ kevâkibin seyr ve hareketinin sür‘at ve batâ‘etini îzâh husûsunda kevâkibin rücû‘u, evzâ‘ı hakkında, hâleler hakkında müfîd eserler yazmış idi.

[44]

El-Kindî’nin ömrünün ömr-i tabî‘i olan 120 seneye bâliğ olamadığını îzâh husûsunda, ezmine-i kadîmede hikâyet olunup sonraları hilâfı sâbit olan tûl-i ömr hakkında yazmış olduğu eserleri şâyân-ı dikkatdir; tûfândan evvel ömürlerin uzun olması biri i‘tibârî diğeri hakîkî olmakla iki vechile îzâh olunuyor: her fasla sene ıttılâk olunmakla ömürler meselâ dört misli fazla zann olunuyor; yâhût tûfândan evvelki tabî‘at-ı arz ile bünye-i insân şimdiki tabî‘at-ı arz ile bünye-i insân gibi değildir. Eski tabî‘at-ı arz ile bünye-i insân tûfân ile tağyîr etmiş, bi‘l-netîce ömür kısalılmışdır. El-Kindî’nin keyfiyet-i îzâhı ma‘lûm değil ise de böyle veyâ buna râci bir îzâh olacaktır.

El-Kindî’nin nücûma â‘id risâlesi Latince’ye tercüme olunarak Leipzig’de tab olunmuştur.

Mûsikî:

Mûsikînin vâzı‘ı Fisagors’dur. Müşârun ileyh parlak zekâsıyla ilmu‘l-hânı, nağmelerin² te‘lîfini istihrâc etmiş, onları bir nisbet-i adediyye altında îzâh eylemiş idi. Fisagors bunu mişkât-ı³ nübûtdan istifâde ettiğini der-miyân ediyor. Nitekim müşârun ilehin Mısır’da ashâb-ı Süleymân (aleyhi’s-salâtu ve’s-selâm)’dan iktibâs ettiği mervîdir. Nüfûs-ı insâniyye esvâtdan müte’essîr olur. Nağmâtın ebdânda te’sîri ile rûhu tahrîkde pek büyük bir dahli vardır.

Mûsikîden garaz ervâhı âlem-i kudsa alıştırmaktır. Âlem-i tabî‘atın fevkinde aklın hüsn ve bahâsını idrâk edemeyeceği, nüfûs-ı zekiyyenin muhtâc olduğu, ancak şehvât-ı hayvâniyyeden teberrî ile ele geçeceği bir âlem-i rûhânî ve nûrânîye i‘tikâd eden Fisagors, ifâdesi vechile, mûsikîyi mişkât-ı nübûtdan ahz etmekle mûsikîden garaz-ı aslı âlem-i kudsa üns peydâ ettirmekden başka bir garaz değildir. O mevzûn

¹ Ufk rasadın etrâfını çevirmiş olan dâ‘iredir, üzerine kapanmış olan kubbeye “kubbe-i semâ - gök” denir.

² Nağamât ile terdîd-i savta tagannî denir.

³ İçine kandîl konan hücre.

olan nağmeleri hâsse-i seb'â şu sözü ilkâ etmiş oluyor: İrci'î eyyetuhe'n-nefsu'l-ğariketu fî'l-ecsâmi'l-müdlheti fî fucûri't-tab'î ile'l-ukûli'r-rûhâniyyeti ve'z-zehâ'iri'n-nûrâniyyeti ve'l-emâkini'l-kudsiyyeti fî mak'adi sıdkin inde melikin muktedir.¹

[45]

Nağmât rûhu rûhâniyyât cânibine tahrîk ile talaha, Cenâb-ı Kâdir ve Kayyûm'un evsâfiyla etsâf ve teşbîhe şevk vermekle Aristo Organon'u îcâd etmiş idi.

En evvel mizmâr çalmayı isrihrâc edenler, âlâm-ı nefsiyyeyi bu elhân ve itâ'ât ile tedâvî ederler imiş, çünkü bedene şifâ veren şey âlâm-ı nefsiyyeye de şifâ verir. Hazret-i Dâvud aleyhi's-selâmın mezâmîri² ma'rûfdur.

Ma'mâfih nağmât istimâ'ı ba'zı nüfûsu şehvât-ı behîmiyyeye tahrîk eder, hevâ ve heves derekâtına ilkâ eder.³ Buna mebnî mûsikî ahs-ı havâsa nâfi, âmmeye muzır olmakla mahzâ âmmeyi zarardan vikâye için fukahâ, husûsen fukahâ-yı Irak gınâyı⁴ şiddetle men etmişler. Fakat meşâyih-i sûfiyye hükemâ-yı müte'ellihîn mesleğine muvâfakat ile tasfiye husûsunda mûsikînin te'sîrini nazar-ı i'tibâra alarak gınâyı, nâyı tavsiye etmişlerdir:

To nemîdânî çe gûyed nây u ûd

Ente Hasbî ente Kâfi yâ Vedûd⁵

¹ Bir pâdişâh-ı azîmu's-şân olan Cenâb-ı Hakk'ın huzûrunda mak'ad-ı sıdkdaki ukûl-ı rûhâniyyeye, zahâ'ir-i nûrâniyyeye, amâkin-i kudsiyyeye dön.

² Mezâmîr mezmârın cem'idir. Mezmâr, nây, kaval, düdük demektir. Hazret-i Dâvud pek güzel sesli idi. Nâyî de gâyet mü'essîr olmakla kırâ'at ettikleri Zebûr nâyâ teşbîh edilmiştir. Envâ-ı du'âya da mezâmîr denir.

³ Buyur meclis-i inse ey hest-i nâzenî - Ney ve mey mihrına kemân dilnevâz.

⁴ Zîkr ve tehlîl ve kırâ'at Kur'an'a mahsûs elhâna tağbîr derler. Tağbîr gâbiri ya'nî ahvâl-i ahireti hatırlatmak demektir. Aşk ve şevk gibi ahvâl-i â'id olan eş'âr ile vâki olan terennüm ginâ nâmını alır.

⁵ Sen neyin, ûdun ne dediğini bilmezsin: "Ente Hasbî ente Kâfi yâ Vedûd" der.

Bişnev in ney çûn hikâyet mîkoned

Ez codâyîhâ şikâyet mîkoned¹

İstimâ-ı elhân herkese bir türlü zevk verir; bir kısmına bârgâh-ı izzeti haber verir, râyiha-yı rûhâniyyet koklatır, Hüsn-i savt cânına sıhhat verir.² Bir kısmının lehiv ve tarabını tezyîd eder.

Mûsikî başlıca iki fenne ayrılır: Te'lîf, îkâ.

Mülâyemet ve münâferet haysiyyetiyle ahvâl-i nağmâtıdan bahs eden kısmına fenn-i te'lîf, min haysu'l-vezn [46] nakarât arasına giren ezminenin ahvâlinden bahs eden kısmına fenn-i îkâ' denir. Îkâ' nakarâtı ve elhânı yerli yerine vaz etmektir. Ulûm-ı riyâziyye şu'besinden olan mûsikînin kemâli beş fenne muhtâcdır: Hikmet-i tabî'yye, hendese, hey'et, tıbb, nücum.³ El-Kindî'nin bu beş fenne bi-hakkın vukûfundan anlaşılır ki müşârun ileyh mûsikî fenninde kemâli bulmuştur.

Zuhûr-ı İslâm'dan evvel bilâd-ı Îrân ve Yûnân'da ma'rûf ve merğûb olan mûsikî zuhûr-ı İslâm'dan sonra İslâm kucağına atılmış idi. Ehl-i İslâm Îrân ve Rûm ile ihtilât edince en evvel bunlardan mûsikî ilmini aldılar. Çünkü bu ilm nakl ve tercüme muhtâc değildi. Îrân ve Rûm mugannîleri Hicâz'a nakl olunmakla daha asr-ı evvelde Mekke'de gür sesli, mûsikî meraklısı Mekkeli Sa'îd bin Müseccih nâmındaki bir köle mûsikî ahz etmiş idi. O vakte kadar Arablar'ın terennümleri, tagannîleri sâde ve basît nağmelere mahsûs idi. Tercüme ve nakl devrinde âsâr-ı mûsikîye Arabça'ya tercüme olundu. Ez-cümle vâzı-ı mûsikî Fisagors'un, Fisagori'l-mezheb olan Nikomahos'un, Öklid'in, Aristo'nun kitâblarıyla Beyâfer⁴ de tercüme olundu. İslâm'da bir fenn-i mûsikî hâsıl oldu. Nağmât ve elhân perde perde seyr ve devr ederek kemâlini buldu. Mugannînin şi'r ve nevâdir-i edebiye hıfz etmesi, nahiv ve i'râb

¹ Bu neyi dinle ki nasıl hikâyet ediyor, hicrândan şikâyet ediyor: Mitraba esrâr mâ ra bâzgû.

² Ki ân hazz-ı nefes est ve in kuvvet rûh — Güzel yüzden nefes mahzûz olur, güzel ses ise rûha kuvvet (azık) olur.

³ Zamânımızda mütedâvil olan mûsikî sadren min sadrin üstâddan tahsîl olunur. Nazariyeden ziyâde amelî oluyor. Ma'atte'ssüf bihakkin mûsikî erbâbı enderdir, kemâl sâhibi mefkûddur.

⁴ Biyâfer Sanskrit lisânında simâru'l-hikmet demektir, usûli'l-hâl ve te'lîf-i nağmâtıdan bâhisdir. Hindlilerden mûsikîye â'id tercüme olunan âsâr budur.

bilmesi şart idi. Mugannî kara câhil değil idi. Mugannîler içinde edebiyât ve lûgatda yedi tûl sâhibleri bulunduğu gibi ziryâb gibi hey'etde yedi tûl sâhibleri de var idi.

Bu asırda bulunan el-Kindî gerek te'lîf, gerek îkâ hakkında; sanâ'at-ı mûsikî, sanâ'at-ı mûsikîye münâsebeti derkâr olan sanâ'at-ı şî'r husûsunda, pek eskiden beri ihtirâ olunan ûd san'atı hakkında risâleler yazmıştır.

Mûsikînin mizâc-ı ahâlîye, sab'a-yı seyyâreye, burûca nisbet-nâmesi olmakla te'sîrâtının evkât ve eyyâmı vardır. Ba'zı makam insâna kuvvet ve şecâ'at vererek insânı tâm bir sûretde [47] munbasit kılar. Böyle bir makâmın biz Türklere pek ziyâde te'sîr ettiği ma'lûmdur. Mûsikînin vücûd-ı insâna ârız olan ilel ve emrâz ile bir nisbeti vardır.

El-Kindî esvât ve nağmâtın herkese, her sınıfa ayrı te'sîrini nazar-ı i'tibâra almış olacak ki eşhâs-ı âliyenin tabâyi'ine delâlet eden nağmeleri tertîb husûsunda bir risâle kaleme almış idi.¹

El-Kindî'nin mûsikîye â'id risâlesi, rivâyet olunduğuna göre, Londra Müzesi'nde mahfûz imiş.

Tıbb Gurubu:

El-Kindî'nin âsâr-ı tıbbiyesi hakkında daha vâzıh ma'lûmât edinmek için şarkda tıbb hakkındaki telkîyi bilmek iktizâ eder. Mü'ellifât-ı şarkiyyeye nazaren tıbbın evveliyetini, vâz'ını, zamân-ı tahaddüsünü ta'yîn etmek cidden müşkildir. Âsâr-ı şarkiyyede imâm-ı tıbb Asklepios gösteriliyor ise de müşârun ilehin tercüme-i hâli tamâmıyla ma'lûm değildir. En evvel tıbbı nazar eden, Harekât-ı kevâkib hakkında söz söyleyen Hermes evvel olup Asklepios'un üstâdı bu imiş. Âzîmûn da Şît aleyhi's-selâm'dır. Bu iki rivâyete göre Asklepios'un üstâdı yâ Şît veyâ İdrîs aleyhi's-selâm olur ki Sâbi'inin niyetlerini i'tikâd ettiği enbiyâ-ı kirâm olmuş oluyor. Birçok müddet tıbb ile nücûmun birlikte gitmesinin esbâbı Hermes olan hem müneccim, hem tabîb olmasından nâşî olsa gerekdir.

¹ Eşhâs-ı âliye kimlerdir? Mülûk ve ümerâ sınıfı mıdır? Ağniyâ tabakası mıdır? Erbâb-ı ilim ve ma'rifet midir? Buraları lâyıkiyle ta'ayyün etmiyor.

El-Kindî de bu te'sîr altında kalarak “el-İbâne ann menfa‘atî’t-tıbb izâ kânet sanâ‘ate’n-nücûmi makrûneten bi delâ‘ilîhâ” risâlesini yazmış olacaktır. Hermes sâni-i tıbb ve felsefe ve ilm-i adedi tecdîd etmiştir ki Fisagors’un üstâdı bu imiş. Hermes Tales hem tabîb, hem feylesofdur. Asklepios nâmında bir tilmîzi var imiş. Bu rivâyete göre Asklepios’un üstâdı Hermes Tales oluyor. Her hâlde tarîk-i tecrübe üzre tıbbın imâmı olan Asklepion’un üstâdı ta‘ayyün edemiyor.

Fenn-i tıbb Asklepios â’ilesine münhasır iken â’ileden gelen Bokrat mensûb olduğu â’ilenin azaldığını görünce tedvîne başlamış, otuz kadar kitâb te’lif eylemiştir. Evvel tıbbî tedvîn eden, teşhîr eden Bokrat’dır. Andan evvel tıbb sadren an sadrin tahsîl olunur. [48] Ağızdan ağıza yapılır idi. Bokrat’ın imâm-ı tıbb olan birinci Asklepios’un veyâ ikinci Asklepios’un sülâlesinden olduğu da ta‘ayyün edemiyor. Daha ziyâde muhtemel olan ikinci Asklepios’un sülâlesinden olmasıdır.¹ Tıbb ne ile başlamıştır? Evvel istihrâc eden kimdir? Burada teşeddüt-i ârâ vardır. Tıbb yâ ilhâm veyâ vahiyy tarîkiyle veyâ hayvânlardan görölme tarîkiyle veyâ rastgele zuhûr etmiştir. Câlînûs ile Bokrat’a göre tıbb Allah tarafından bildirilmiştir. İlhâm tarîkinde de ihtilâf olunmuştur: Rü’yâ ile ilhâm, tecrübe-yi ilhâm. En evvel tıbbu istihrâc eden Hermes’dir, veyâ ehl-i Mısır’dır, yâhûd Keldânîler’dir, yâhûd Bâbil sâhirleridir, veyâ Fars sâhirleridir, veyâ Yemen sâhirleridir, veyâ Hindlilerdir veyâ Sekâlibedir² veyâ İstanköylülerdir³ veyâ Sûriyelilerdir veya Giridlilerdir veyâ Tûr-i Sînâhlılardır... ilâ âhir.

Tıbbın, insân ile berâber veyâ insânın zuhûrundan sonra tahaddüs ettiği de müte‘ayyin değildir. Mebde’i meçhûliyetten kurtulamayan tıbb, Bokrat’a gelinceye kadar bir kenz ve zahîre idi. Babalar toplar, oğullara hâzırlarlar idi. Bokrat bu kenz ve hazineyi izhâr ederek lagz-ı tarîkiyle, îcâz-ı tarîkiyle, îzâh-ı tarîkiyle olmak üzre üç nev kitâb yazmış idi. İslâm’a geçen kütüb-i tıbbiyenin akdamı Bokrat’ın kitâblarıdır. Bokrat’ın tıbbında şâyân-ı dikkat bir nokta vardır. O da “Takaddumetu’l-Ma‘rife”dir. Takaddumetu’l-Ma‘rife bir takım alâmâtıdan bahs eder ki o alâmât ile tabîb mâzîde,

¹ Birinci Asklepios’tan Bokrat’a kadar geçen rü’esâ-yı etibbâ meyânında şu gibi zât mezkûrdur: Goris, Milus, Yermanindus, Eflâtûn-i tabîb, Asklepios-i sâni, Câlînûs ile berâber rü’esâ-yı semâniye bu zevâtdan ibâretidir.

² Bulgarlar olacaktır.

³ İstanköy Bokrat ve pederinin memleketidir. Kudemâ-yı etibbâdan birçoğuna göre tıbb üç adada zâhir olmuştur: Rodos, Tizos(Bozcaada), Kos(İstanköy).

hâzırda, müstakbeldeki marazın ahvâline vâkıf olur idi. Tabîb mâzîyi haber verince marîz ona i'timâd eder. Bu sâyede muktezâ-yı fenn üzre mu'âleceye imkân hâsıl olur idi. Tabîb hâzırı bildi mi iktizâ eden edviye vesâ'ire ile hastalığa mukâbele eder idi; Müstakbeli bilince hastalığın hastaya hücumundan evvel bütün tedâbire mürâca'at eder idi. Bokrat'dan evvel böyle değil idi, tabîb kâhinliğe muhtâc idi; Bokrat tabâbeti kehânetden ayırmış, â'ile inhisârını kaldırmış idi. Bokrat'a vâzı-ı tıbb denmesinin esbâbı bunlardır. Vâzı-ı tıbb olan Bokrat'dan [49] sonra tabîb olmak üzre üç Bokrat daha gelmiştir. Dört Bokrat'ın ilimlerinden tekârüb bulunmakla Arabça'ya tercüme edenler birini diğerinden ayırmamış idi. Bokrat veya Bokratlar ile Câlînûs 'un kitâbları ve diğer etibbânın, husûsen etibbâ-yı Hind'in kitâbları Arabça'ya geçdi. El-Kindî'nin tıbb-ı Bokratiyye, Câlînûs'un Edviye-i müfredesine â'id risâleleri, Yûnân tıbbına Hind tıbbına ziyâde ehemmiyet verdiği anlaşıyor. Abbasîlerin parlak devirlerinde berâmgeh-i Hind'den etibbâ celb edilir idi. Birçok musannefât-ı tıbbiye Sanskrit lisânından Arabça tercüme olunur idi. Hâl böyle iken el-Kindî'nin âsârında tıbb-ı Hindîye dâ'ir mebâhis nakl olunmamıştır. Tabîb-i İslâm İbn-i Zekeriyâ er-Râzî ile feylesof-ı İslâm İbn-i Sînâ'nın kitâblarında tıbb-ı Hindîye dâ'ir mebâhis nakl olunmakla müşârun ileyhima tıbb-ı Yûnânî ile tıbb-ı Hindîye cem etmiş oluyorlar.

Bokrat'ın âsârı meyânında Tıbbu'l-Vahy görülüyor. Tıbbu'l-Vahy'e göre kalbine ne doğarsa onu isti'mâl eder, öyle de vâki olur idi.

El-Kindî, İslâm etibbâsı meyânında meşhûr olduğu üzre, tıbb-ı rûhânîye â'id bir risâle yazıyor. Tıbb-ı rûhânî rukye ¹ -hânlıktır, üfürükçülüktür. Rukye mu'avvezeteyn ile, kitâbullâh ile, esmâ-ı ilâhiye ile, lisân-ı sıdk ile olmak üzre câ'izdir. Nefes, esmâ-ı ilâhiye ile iştigâl ede ede cânib-i kudsa müteveccih olur, şevâgil-i cesediyeden ârî olur. Tıbb-ı rûhânî erbâbı ender bulunmakla halk tıbb-ı cismânîye mürâca'ata mecbûr olur. Tıbb-ı cismânî sâhibine yalnızca tabîb, tıbb-ı rûhânî sâhibine "râkî" derler.

¹ Rukye efsûn demektir.

Kadd les'at hayyatu'l-hevâ kebedî

Felâ tabîbe lehâ velâ râkî

İlle'l-habîbe'l-lezî şa'fat bihi

Ve indehu rukiyyeti ve tiryâkî¹

Cedvel-i esâmîye bakılınca görülüyor ki el-Kindî hıfz-ı sahta dâ'ir Tedbîr-i ashâ nâmı altında gıda ve devâ-ı mühlik hakkında, havhuvâyı vebâdan ıslah edecek buharlar hakkında, revâiyih-i mü'ziye hakkında şifâyâb olacak devâlar hakkında, kan kusmanın illeti, panzehirler, emrâz-ı hâdelerin² [50] buhrânları hakkında, dimâğ hakkında, cüzzâm³ illeti ve şifâsı hakkında, kuduz kelbin ısırmaması hakkında, mi'de ağrâbları ve nikris⁴ hakkında, mevt-i fec'enin illeti hakkında, hamânın mâhiyetine, esbâbına, ilel-i mevlidesine, aksâmına dâ'ir; dûçâr-ı fesâd eylemiş ecsâd-ı hayvân hakkında, emziceye göre nâfi ve lezîz olan et'imenin terkîbine dâ'ir ayrı ayrı risâle yazmıştır.

El-Kindî sekrin mazarrâtını şöyle ifâde ediyor: Müskirâtı isti'mâl edenler dimâğlarını fesâda dûçâr ederler. Sekr tevâlî edince dimâğları hastalanır, za'afî iştîdâd eder, ef'âl-i murâdiyye ve nefsâniyyeye meded veren ve yardım eden kuvvetden uzaklaşır.

Cedvel-i esâmî arasında Akrâbâzîn kitâbı görülmüyor. Akrâbâzîn terkîb-i edviye, eczacılık demektir. Terkîb-i edviye ile iştigâl kimyâ-yı vehmiyyeden kimyâ-yı hakîkiyyeye rücû demektir. Bu kitâb Latince'ye tercüme olunarak 1531'de Strazburg'da tab olunmuştur. El-Kindî cünûnun esbâbını mâddî ve ma'nevî olmak

¹ Hevâ yılanı ciğerime zehrini akıttı. Ona ne tabîb, ne rukye-hân kâr etmez; ancak muhabbeti kalbimi yakan habîb mü'sir olur, ancak onun nazarında efsûnum da var, tiryâkım da.

² Emrâz-ı hâde hakkında Bokrat'ın kitâbı vardır.

³ Miskinlik illetidir.

⁴ Mufâssıl kademedeki. Remd.

üzre ikiye ayırıyor. Birinin sebebini fesâd-ı ahlât¹ diğerinin sebebini Mess-i Şeyâtin gösteriyor. Bu iki nev cünûnu fark husûsunda da ayrı bir risâle yazıyor. Sâbit bin Kurra'nın es-Sukûn beyne hareketeyi's-şiryân nâm kitâbının Süryânî lisânıyla yazması târîh-i hükemânın beyânı vechile el-Kindî'yi redd-i îmâ ediyor imiş.

El-Kindî'nin âsâr-ı tıbbiyesi meyânında bir de firâset² hakkında bir risâlesi görülüyor.

[51]

El-Kindî tabâbet-i baytariyye³ hakkında da Kitâb fi'l-hayl ve'l-baytara nâmıyla bir risâle yazdığı gibi erkâb-ı hayl hakkında da ayrı bir eser kaleme almış idi.

El-Kindî tabâbet-i rûhiyye hakkında el-Hiyletu li def'i'l-ahzân nâmıyla bir risâle yazıyor. Tabâbet-i rûhiyye pek kadîmdir, vâzı'ı Mûsînâ ve Afrociyâlîlerdir.

Câlînûs 'un on bir makâle üzre yamış olduğu Kitâbu'l-edviyetu'l-müfrede'si el-Kindî'nin nazar-ı tedkîkinden gelmiştir.

El-Kindî nücûmu tabâbetden isti'mâl eylemiş, bu husûsda bir de risâle yazmış idi.

Tabî'ıyyât Gurubu:

El-Kindî'nin alâ'im-i ceviye hakkında yazmış olduğu İlletu'r-ra'di ve'l-berki ve's-selci ve's-sevâ'iki ve'l-metar nâm risâlesi Latince'ye tercüme olunarak 1567'de Venedik'de tab olunmuştur.

¹ Ahlât halatın cem'idir. Halat ğadanın evve'l-emrde tahvil ettiği bir cism-i seyyâldir, râtıbdır. Ahlât, anâsır-ı erba'a nazariyesiyle mütenâsib olmak üzre, dördtür: Safra, dam, balğam, sevdâ, safrâ-i hâyâbdır. Nâr-ı tabî'iden mütevelliddir. Mesken-i mürâre(öd)dir.

Dam-ı hâr râtıbdır, herâdan mütevelliddir. Mesken-i kebed(karaciğer)dir. Balğam bârid-i râtıbdır, sudan mütevelliddir. Meskeni re'e(akciğer)dir. Sûdâ bârid-i yâbisdir, arzdan mütevelliddir. Meskeni tahâl(dalak)dir. Kavâm-ı beden ahlât-ı erba'a ileler. Salâh ve fesâd-ı beden ahlât-ı erba'anın salâh ve fesâdından nâşîdir.

² Firâset ilm-i tabî'î fûrû'undandır, Halk-ı zâhir ile halk-ı bâtına istidlâl fennidir. Bu fenn sâyesinde elvân, eşkâl-i a'zâ ile ahlâka istidlâl olunur. Aristo'nun bu bâbda bir kitâbı vardır. Bokrat'ın mu'âsırlarından Kalimon'un firâset kitâbı da Arabça'ya tercüme olunmuş idi.

³ İslâm etibbâsı tıbb-ı hayle baytara, tıbb-ı tuyûra zerdefe, tıbb-ı garsa berzerre, tıbb-ı cevârihe berze derler idi? Cevârih av husûsunda işe yarayan yırtıcı kuşlar demektir.

El-Kindî'nin fenn-i cevîv demek olan âsâr-ı ulviyye hakkında, cevîv havanın üst tabakasının soğuk, alt tabakasının sıcak olmasını îzâh husûsunda da ayrı risâleleri vardır.

El-Kindî ziyâ bahsine â'id risâleler yazmıştır. Ehemmiyeti der-kâr olan merâyâ-yı muharrikeye¹, ziyâ ve zulmet nazariyelerine² â'id ayrı ayrı risâleleri, şu'a'ât, matrah-ı şu'â nâm risâleleri şâyân-ı kayddır. El-Kindî Matrahu'ş-şu'â³ nâmındaki eserinde menba-ı ziyâdan, Mâbeyne's-seyr eserinde ziyânın ahvâl-i seyrinden bahs etmiş olacaktır. El-Kindî'nin menâzır⁴ â'id risâleleri de vardır. Menâzır-ı felekiyyeye â'id risâlesi, semâda mahsûs [52] olan lâciverd rengi hakkındaki risâlesi, hâdisât-ı felek demek olan Zâhirâtü'l-Felek, el-Mu'tiyyât nâm risâleleri kıymetdâr risâlelerdendir.⁵ El-Kindî'nin 222 senesinde zuhûr eden hâdis-i felekiyyeyi rasad ettiğine dâ'ir yazdığı risâle tezkâra lâyıkdır. İbnu'l-Esîr'de beyân olunduğuna göre evsine-i kıblenin sol tarafından bir yıldız zuhûr etmiş, kırk gece kadar görülmüştür. Yıldızın kuyruk gibi bir şey'i var imiş, bu da gâyet uzun imiş. Bu yıldız mağrib taraflarında görüldükten sonra meşrik taraflarında da görülmüş, halka pek ziyâde dehşet ilkâ etmiştir. El-Kindî fenn-i ma'âdine dâ'ir cevâhir-i ma'deniyyeden, iyisini kötüsünden ayıran alâmâtıdan, taşların envâ'ından bâhis ayrı ayrı risâleler kaleme almıştır. El-Kindî'nin cevâhir-i ma'deniyyeden havâsını selb edip kendisine hâsıd-ı cedîde celb eden tarîklerden bâhis olan kimyâ-yı vehmîyi ibtâl husûsunda iki makâleden ibâret bir eseri vardır. Bu eser bilâhere İbn-i Zekeriyâ er-Râzî tarafından redd olunmuş ise de İbn-i Sînâ'nın el-Kindî'ye nâsır olması; ihâta-i külliyesi ve nüfûz nazarı ile temeyyüz eden Şeyhülislâm İbn-i Teymiyyetü'l-Harrânî'nin inkârı gerek

¹ Merâyâ-yı muharrike iki aded görevi makar âyinelere ki bunlar ile uzakta bulunan ecsâmı yakmak mümkün olmakla bu nâmı almıştır. Meşhûr Arşimed'in bu nev merâyâ-yı muharrike ile Zaragoza şehri önüne gelen düşman gemilerini yakdığı rivâyet olunuyor. Merâyâ-yı muharrike gerek mun'atîf, gerek mun'akis, gerek munkesir olan hutût-ı şu'â'îyyenin ahvâlinde bahs olan fenne de ıttılâk olunur.

² El-Burhân ale'l-cismi's-sâ'ir ve mâhiyeti'l- Ezvâ ve'l-ezlâm risâlesi.

³ Şu'â-ı ziyâ intişâr eder iken ta'kîb ettiği hatt-ı müstakîme derler. Aynı menba'dan sudûr eden şu'â'ât-ı müt'eaddide hey'et-i mecmû'asına hüzm-i ziyâ'îyye denir.

⁴ Fenn-i merâyâ ile fenn-i menâzırın her ikisinde mevâd-ı latîfeye nazar-ı ta'kîb olduğu hâlde yine aralarında bir fark görülüyor: Menâzır ıslâh-ı basar için, merâyâ bir şey'in diğer bir şeyde irtisâmına vusûl için mevâd-ı latîfeye nazar keyfiyetinden bâhisdir. Islâh-ı basar ile ahvâl-i ebsâr, mubsırâtın tefavütü, bunlarda vâki olan galatât-ı hissiye ma'lûm olur.

⁵ Öklid'in Kitâbu'l-menâzır'ı, Zâhirâtü'l-felek'i, el-Mu'tiyyât'ı vardır. El-Kindî'nin eserleri tercüme midir, mütercim nüshaların tehzîben tahrîri, ıslâhı mıdır, tefsîr midir, şerh midir? Ma'lûm değildir. el-Mu'tiyyât İshak bin Huneyn tarafından tercüme olunmuş, Sâbit bin Kurra tarafından ıslâh edilmiş idi.

felâsife meyânında, gerek ulemâ arasında kimyâ-yı vehmînin kıymetini iskât etmiştir. Yalnız Fahr-i Râzî'nin hemşehrîsi İbn-i Zekerîyyâ el-Râzî'ye muvâfakatla, kimyâ-yı vehmînin imkânına kâ'il olması; Necmeddîn Bağdâdî'nin İbn-i Teymiyyetu'l-Harrânî'yi gûyâ inkâra kalkışması İslâm arasında şuyû'una bâdî olmuş idi.

Kecevheri'l-kimyâ-i leyse turâ

Men nâlehu ve'l-enâmu fî talebih¹

El-Kindî leke çıkarmak hakkında Risâle fî kal'il inâr mine's-siyâbi ve gayrihâ nâm eserini, mürekkeb hokkasına konması mu'tâd olan hâm ipek (lîka) san'atı hakkında Risâle fî san'ati'l-ahbâr ve'l-lîk nâm risâlesini; demir ile kılıncın centik, kör olmasını mûcib olan ahvâle â'id el-Hadîdu ve's-suyûfu hattâ lâ tetesellem velâ tekl nâm kitâbını, şişeyi parlatmak husûsunda Telvîhu'z-zücâc nâm eserini yazmış idi. El-Kindî'nin et-Tâ'ire'l-insi ile Temrîhu'l-hemâm [53] risâlesi tuyûra Envâ'u'n-nahli ve kerâ'ime risâlesi hurmaların envâ'ına, a'lâlarına â'idir. Ba'zı me'hazalarda “en-Nahl”in noktasız yazılması nazar-ı i'tibâra alınırsa iyi bal arılarına dâ'ir bir eser de olabilecektir.² İsminden anlaşılacağı üzere el-Kindî et-Tâ'iru'l-insi nâm eserinde tuyûr-ı ehliyeden, Temrîhu'l-Hammâm risâlesinde de beyânı gügercinlerin tedhîn olunmasından bahs ediyor.

El-Kindî'nin muvâzenetu'l-mâyî'ât hakkında risâleleri, zelzelenin arzın derûnundaki buharlardan (riyâhdan) olduğuna dâ'ir ayrı bir risâlesi vardır. Bundan başka ıtr ve envâ'ına, kimyâ-yı ıtra, haşerâta, berd-i acûza, husûfa, fusûl-i erba'aya, med ve cezire, anâsır-i tabî'yyenin yekdiğerine tahviline â'id risâleleri târîh-i ulûm nokta-i nazarında gâyet müfid âsâr-ı ilmiyedir.

El-Kindî'nin mesâkin-i arza â'id risâlesi de vardır. Batlamyus'un mücessetîden sonra yazdığı coğrafyası el-Kindî tarafından Arabça'ya tercüme

¹ Kimyâ-yı cevherî gibi ona zafer-yâb olanı görmezsin, halk ise onu araştırır, durur.

² Kullu Şey'in Mukrimun fehuve Kerîmetun

edilmiştir. Batlamyus'dan evvel Fisagors ile Eflâtûn'un da coğrafyaya â'id âsârı bulunduğunu mu'cemu'l-buldân yazıyor.

El-Kindî rub-ı meskûn hakkında büyük bir risâle yazmıştır. Keşfiyât-ı ahîreden evvel küre-i arzın bir rıb'ı kara, üç rub'ı su ile muhât i'tikâd olunur idi, el-Kindî işte o i'tikâd üzre rub-ı meskûn demiştir.

El-Kindî'nin kevn ve fesâdın¹ illet-i karîbesine â'id risâlesi tabî'iyât hakkındaki efkârının bir şâhidi makâmındadır. Eşhâs-ı âliye hakkındaki ihtilâfa; cismin bidâyet-i ibdâ'ında ne müteharrik, ne sâkin değildir diyenleri, hareket-i tabî'îye ile hareket-i arziye arasında sükûn vardır diyenleri, ecrâmın cev-v-i havâda hüviyetlerinde tevkifât vardır diyenleri redd ve cerha, zamân ile dehrin² mâhiyetlerine â'id risâlelerini zikr ile bu fasla hitâm veriyoruz.

El-Kindî'nin gerdiş-i eyyâm ile nâbûd olub yalnız sahâ'if târîhinde nâmı kalan âsâr-ı adîdesi takrîbî olarak bu gibi mebâhisi hâvîdir. Bu mebâhis kâffeten bir kıymet-i târîhiyyeyi hâ'izdir. Henüz kıymet-i ilmiyesini muhâfaza etmiş kısmı da nazardan dûr tutulmamalıdır.

[54]

3- MENÂBİ-İ İLMİYESİ

Yûnân ve Îrân, Hind ulûmuna el-hakk muttali olan, hayret-efzâ âsârıyla kendini tanıttıran Ebu'l-hükemâ'nın felsefe menbâ'ı Aristo felsefesidir. El-Kindî Sokrat ve Bokrat, Öklid ve Batlamyus gibi e'âzım-ı hükemânın âsârıyla ilminin temellerini kurmuş idi. Bir Arab şâ'irinin³ dediği gibi ulûm-ı münevvi'e ile mütevaggil olmuş, dâru'l-İslâm'da bir felsefe te'sîs eylemiş, feylesof olduğu gibi mühendis,

¹ Kevn ve fesâda â'id ma'lûmât medrese-i Meşşâ'îyye kısmında zikr olunacaktır.

² Zamân ile dehr arasındaki farkda karîben beyân olunacaktır.

³ İhris alâ kulli ilmin tebellegi'l-implâ
Velâ temûtunne bi ilmin vâhidin keslan

En-nahlu lemmâ re'at an kulli fâkihethin
Ebdet lena el-cevhereyni eş-şem'a ve'l-asela

Meâli: Her ilme harîs ol ki emeline nâ'il olasın, sakın ola ki tenbellik ederek yegâne bir ilim ile imrâr-ı hayât etme. Bal arısı her çiçekden aldığı cihetle bize iki cevher ibrâz ediyor: şem, asel.

müneccim, tabîb olarak Irak'da temeyyüz etmiş idi. İlk asırda Basra'da Ma'bed el-Cühenî ile başlayan hareket-i fikriye; ikinci asırda Cehm bin Safvân ile filiz vermiş ise de inkişâfî üçüncü asra kalmış idi. Ma'bed el-Cühenî ilm-i ezelînin, takdîr-i Sübhânînin, beşerin irâde ve fi'ilinde hiç bir dahl ve te'sîri olmadığını iddi'â ediyor idi. Bununla İslâm arasında Kaderiye mezhebi çıkmış idi. Dımaşk'da Ğeylân'da buna peyrev oldu, bu fikri tervîc etdi. Fakat bu fikir cemâ'at tarafından ruy-ı kabul görmüyor idi, hattâ aksul'amel netîcesinde ona mukâbil diğer bir mezheb zuhûr ediyor idi: Cebriye mezhebi. Ca'd bin Dirhem'in ortaya koyduğu "inkâr-ı sıfat-ı ilahiyye" mes'alesi Cehm bin Safvân tarafından tervîc olundu. Fakat bu da cemâ'at tarafından şiddetli bir sûretde müdâfa'aya ma'rûz kaldı.

Evvelki hareket-i fikriyede mecûs mezhebinin te'sîri bulunduğu halde bunda sâbi'e mezhebinin te'sîri var idi. Cehm'in neşr ettiği mezheb mûcibince Cenâb-ı Hakk bütün sıfât ve ef'âlden mahrûm bir zât-ı baht (sarf) oluyor idi. Sıfâtiye mezhebi ona karşı geldi, hattâ aksul'amel netîcesinde Mücessime mezhebi zuhûr etmiş idi. Yine asr-ı sâni'de Basra'da Hasan-ı Basrî medresesinden¹ bir de Mu'tezile mezhebi tahaddüs etti ki bu mezheb Kaderiye mezhebi yerine kâ'im olmuş idi. Bilâhere sıfâtı da inkâr etmekle Cehmiye mezhebini sâhasına almış oluyor idi. Bu fırka, "ashâb-ı adl ve tevhîd" unvânıyla İslâm'da kendilerini bir fırka-i mümtaza kılmışlar idi.

[55]

El-Kindî'nin yetiştiği asırda bu harekât-ı fikriyenin başlıca mümessilleri Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ile İbrâhim bin Seyyâru'n-Nizâm idi. Vâsıl bin Atâ zamânından i'tibâren başlamış olan ilm-i kelâm bu zamânda efkâr-ı felsefiye ile başka bir kisve iktisâ ediyor idi. Enzâr-ı dakîka ile, bir takım mesâ'il-i felsefiye ile zihinler başka bir hâl kesb etmiş idi. İşte bu zamânda el-Kindî tilmîzleriyle, daha bir takım felâsife ile medrese-i Meşşâ'iyeyi te'sîs ediyor, mütekellimînden başka bir de felâsife mesleğinin zuhûrunu te'mîn eyliyor idi. Mütekellimîn ilm-i kelâmlarını cevher-i ferd esâsına mübtenî kıldıkları hâlde el-Kindî felsefeyi cevher-i ferdi ibtâl esâsına binâ ediyor idi. Böylece asr-ı selâse hicrî evâ'ilinde âlem-i İslâm'da iki mu'âriz meslek te'sîs etmiş oluyor idi. O vakitler tıbb, fizik, nücûm, felsefeye pek sıkı bir sûretde

¹ Vâsıl bin Atâ el-Ğazâl (131-80) tarafından.

merbût idi. Asr-ı evvelde hakîm âl-i Mervân Hâlid bin Yezîd bin Mu'âviye(Vefâtı:85) İskenderiye'deki felâsife-i Yûnânîyeden bir cemâ'atin ahzârı ile lisan-ı Yûnânî ve Kıptî'den bir takım âsârı tercümesini emr etmiş idi. İslâm'da ilk nakl bu idi. Meşhûr kimyâcî Câbir bin Hayyân Hâlid bin Yezîd'in tilmîzi idi.¹ Haccâc zamânında Fârisî'den de tercümeler vâki oldu ki mütercimi Sâlih bin Abdurrahman idi. Asr-ı sâni'de el-Mansûr zamânında tıbb, nücûm, hendese lisân-ı Arab'a nakl olundu mantık tercüme olundu. Emevîler zamânında tıbbâ â'id olan te'lîf resmî değil idi. Asr-ı sâni'de kitâb-ı meğâzi vaz' olundu, kitâb-ı hadîs çoğaldı. İbnu'l-Mukaffâ vesâ'irenin tercümeleriyle Menâniye, Markûniye, Deysâniye, mezheblerine â'id kitâblar münteşir oldu. İbn-i Abbâs'ın fâtihasını el-Mansûr gösteren müverrihler pek haklı idiler. El-Me'mûn zamânında ulûm-ı evâ'ile ihtimâm pek ziyâde idi. Me'mûn rû'yâsında Aristo'yu görmüş, onun muhabbetinden pek memnûn olmuş idi. İşte bu rû'yâ onun kitâblarını ihrâca sebep olmuş idi. Me'mûn ile malik-i Rûm arasında mürâsele cereyân etmiş bilâd-ı Rûm'da müdehhar ve mahzûn olan kütüb-ı kadîmeden ihtiyâr ettiği kitâbların gönderilmesini istemiş idi. Malik evve'l-emrde imtinâ etmiş ise de bilâhere muvâfakat eylemiş idi. Me'mûn bu husûs için bir takım zevâtı göndermiş idi ki Haccâc bin Matar, İbnu'l-Batrîk, Yûhannâ bin Mâseveyh, Huneyn bin İshâk, Musâoğulları gönderilenler meyânında zikr olunuyor.

Bu zevât hendese, felsefe, mûsikî, aritmetik, tıbbâ â'id âsâr-ı nâdireyi musannafât-ı [56] garîbeyi alıp getirmişler idi. En evvel Kıbrıs adasındaki kütüb-i felsefeyi ihrâc eden el-Me'mûn idi.²

Dâru'l-İslâm'da bir taraftan felsefe te'sîs ettiği gibi diğer taraftan ulûm-ı müsbete el-Kindî'nin refikâ-i mesâ'iyesi ile intişâr ediyor idi.

Dâru'l-İslâm fukahâ ve muhaddisîn medresesinin ilm-i tevhidî ile, felsefe-i Yûnânîyenin te'sîriyle kisve-i cedîde iktisâ eden medrese-i mütekellimînin ilm-i kelâmı ile, ma'ânî-yi felsefîyeyi elfâz-ı Kur'âniye ile ifâde eden medrese-i felâsifenin felsefesi ile, ulûm-ı müsbete ile en feyyâz devrini bütün âleme ilân ediyor idi.

¹ Câbir'in iki kitâbı Mısır'da Kütübhâne-i Hidîvî'de vardır.

² El-Me'mûn şunu söyler, durur idi: "Lâ nuzhete fi'd-dünyâ elezzu mine'n-nazari fi ukûli'r-ricâl" - Dünyâda ukûl-ı ricâle nazar etmeden daha lezîz hiç bir meserret ve zînet yoktur.

El-Kindî ve rüfekâsı yalnız mütercim değiller idi, belki hem mütercim, hem şârih idiler. Böylece Aristo felsefesi, mâ ba'de't-tabî'yesi, ahlâkı, siyâseti Irak'da tanınmış oldu. Bundan dolayı nüfûs-ı beşeriyye efkâr-ı cedîde ile meşbû olur idi. Efkâr-ı cedîdeye temâyül-i kavî gösteriyor idi. Âsâr-ı mühimmesi el-Kindî ile tanınmış olan Aristo tatbi olunarak tabî'at üzerinde taharriyât-ı tecrübiyye mâ ba'de't-tabî'a nazariyâtı rağbet görüyor idi. Dikkat-i enzâr ile, bir çok mesâ'il mâ ba'de't-tabî'ye ile zihinlere güşâyış geliyor idi. Aristo'nun minhac-ı tecrübîsi Eflâtûn misâliyesinden (idealizminden) ziyâde temâyülât-ı ilmiyyeye uygun düşüyor idi. Aristo'nun mantıkî fark-ı kelâmîyenin münâza'ât-ı yevmiyesine karşı felâsife elinde kutlu bir silâh idi. Felâsife arasında Sûriyeliler, Keldânîler, ğayr-ı müslimler var idi. Nastûrîler halîfenin etrâfında doktor idiler. Aristo'nun âsârının kısm-ı a'zamı Sûriyeliler vâsıtasıyla tercüme olunmuş idi. Aristo'nun ve şârihlerinin âsârı bütün fırkalar tarafından büyük bir merâk ile ta'kîb olunuyor idi. Bu âsârın mezâhib-i İslâmiye'de te'sîri görüldü. Ehl-i i'tizâl dört el ile felsefeye yapıştılar. Felsefe onların bid'atlarını tezyîd etmiş idi. Ehl-i sünnet felsefeye rağbet etmiyorlar idi. En evvel İslâm arasındaki hareket-i fikrîye Kur'ân'ı tefsîr husûsunda serbest fikir der-miyân etmeden neş'et etmiş idi. Müstakil bir irâde-i cüz'îyye tarafdârları olan Kaderiye'nin zuhûru ile diğer mezâhibin tahaddüsü bütün buna ma'tûf idi, hiç biri Kur'ân-ı Kerîm'i arkasına atmıyor idi. Aristo'nun âsârıyla te'sîs eden [57] felsefe-i mahza mesleği, akâ'id-i Meşşâ'îyye Fisagorî, Eflâtûn gibi felâsifenin nazariyyât-ı felsefiyeleri Kur'ân-ı Mübîn'in haber verdiği akâ'id-i îmâniyyeye muhâlif görüldü. Buna mebnî âyât-ı Kur'âniye'yi te'vîl husûsunda muhtelif telkîler hâsıl oldu: Bir kısmı âyât-ı Kur'âniye'yi, remze, misâle haml ederek hakîkat-ı felsefiyyeye bir remz add eyler idi, diğer kısmı zâhirinden udûl ederek te'vîle kıyâm eder, zevâhir-i Kur'âniye ile akâ'id-i Yûnâniye'yi birleştirecek idi; diğer kısmı ise felsefeye, Kur'ân'a mu'âriz ve mezâhim olacak kadar, kıymet-i ilmiye vermeyerek Aristo'yu mahkûm eyler idi.

El-Kindî Aristo'nun efkâr-ı felsefiyesini mahz-ı hakîkat olmak üzere kabul etmekle, yâ erbâb-ı temsîlden veyâ erbâb-ı te'vîlden olacak idi, artık yegâne feylesof bildiği Aristo'yu mahkûm add etmiyor, bütün efkârını kabûl ediyor idi. Felâsife-i Meşşâ'îyye mümessilleri olan Fârâbî, İbn-i Sînâ, İbn-i Rüşd'ün nusûs-ı Kur'âniyebâbında tahyîl ve temsîl tarîkine sülûkları kat'ıyyen ma'lûm olmakla el-Kindî'nin de te'vîl tarîkine sülûk etmeyip tahyîl ve temsîl tarîkine sülûk edeceği bir

dereceye kadar anlaşılabilir. Nitekim el-Kindî'nin felsefe-i Meşşâ'îyye'ye şiddet-i temessükünü beyân eden ba'zı mü'ellifin akâ'id-i Kur'âniye ile ğayr-ı kâbil te'vîl olanları bile kabûl ettiğini der-miyân ediyorlar. İslâm felâsifesi arasında Aristo âsârını gâyet sıkı olarak el-Kindî kadar ta'kîb eden bir feylesof bulunmaması el-Kindî'yi te'vîle müsâ'id olmayan âyât-ı Kur'âniye'yi temsile haml etmekden başka bir tarîke sevk edemez idi. Yoksa külliye Kur'ân'ı arkaya atmak lazım idi. El-Kindî'nin zamânındaki mülâhazayı, husûsen İbnu'r-Râvendî'yi redd eylemesi Kur'ân-ı Mübîn'e temessük ettiğine delâlet eder. Suver-i istidlâliyesi ile, minhac ve tarîki ile hakîkaten bir diktatör olan Aristo en kadîm, en meşhûr şârihi olan İslâm feylesofu el-Kindî'yi nusûs-ı Kur'âniye'nin ancak zâhirinden udûl ettirebildi. Felsefe-i Meşşâ'îyye kat'î bir mâhiyeti hâ'iz add olunmakla felâsife-i İslâmiye'nin felsefe ile nusûs arasında bir tevâfuk bulmaları zarûrî idi. Bu tevâfuk yâ tahyîl ve temsîl veyâ te'vîl tarîki ile olur idi. Birçokları tahyîl ve temsîl ile te'vîli fark etmediklerinden bütün felâsifeyi ehl-i te'vîl gösteriyorlar idi. Hâlbuki aralarında birçok fark vardır.¹ Yûnân felsefesi ehl-i İslâm eline geçtiği zamân pek müteşeddît, mütebâ'id bir mecmû'a-yı efkâr idi. Hangi meslek-i felsefî ile tevfiik etmek iktizâ ediyor idi? El-Kindî ve mu'akkibleri olan Meşşâ'îyûn indinde felsefe-i hakîkiye safahât-ı muhtelif, mezâhib-i adîde arasındaki [58] âhenk ve hiddeti te'mîn eden kısım idi. Mesâlik-i felsefiye arasında sarf-ı hisse binâen efkâr eden meslek bulunduğu gibi sarf-ı ilhâmı, sarf-ı aklı temel kılan meslek de var idi. El-Kindî'nin nazarında Aristo âhenk ve hiddeti en esâslı bir sûretde hîta-ı ıttılâ'ına almış yegâne feylesof idi, el-Kindî Aristo'ya meftûn idi, fakat nusûs-ı Kur'âniye'den de şüphesi yok idi, vicdânen Muhammedî idi, her iki cihete sıdk ve hulûsı ile hak veren, hakkın te'adudunu da kabul etmeyen el-Kindî dîn ile felsefeyi te'lîfden başka bir çâre göremez idi.

Gerek el-Kindî, gerek mu'akkibleri olan Meşşâ'îyûn nusûs-ı Kur'âniye'yi başlıca Aristo felsefesiyle tevfiik cihetini iltizâm etmişlerdir.

El-Kindî ile başlayan asıl hareket-i felsefiye tilmîzleri ile husûsen Ahmed bin Tayyib Serahsî ile münâza'ât-ı siyâsiyyenin temâdisine rağmen seyr-i serî'ini ta'kîb etmiş ise de Muhammed bin Zekerîyyâ'nın felsefeden ziyâde tıbbî i'tinâsı felsefeyi

¹ Daru'l-Fünûn matba'asında tab edilen İslâm Felsefesi Târîhi'ne â'id formalarımıza mürâca'at oluna.

bir meslek-i mahsûs hâlinde inkişâf ettirememiş idi. Buna muvaffak olan zât bilâ müdâfî İslâm feylesofu Ebû Nasr Fârâbî'dir.

El-Me'mûn Bağdâd'da "dâru'l-hikmet" nâmıyla te'sîs ettiği bir mü'essese dâhilinde resmî bir tercüme dâ'iresi te'sîs etmiş idi.¹ Bu akademide o âsâr tedkîk olunarak Arabça'ya nakl ve tercüme olunur idi. El-Kindî zamânında terâcim-i felsefede teştit var idi, tercümelere mülâhhis ve mühezzib değil idi, halk hangi tercümeyle i'timâd edeceğini bilmiyor idi. O asır şimdiki asrımız gibi idi. Bu hâl mu'allim-i sâni Ebû Nasr Fârâbî zamânına kadar böyle devâm etti. Âl-i Sâmân'dan Mansur bin Nûh'un iltimâsıyla feylesof-ı bî-müdânî Ebû Nasr Fârâbî mülâhhis, mühezzib bir tercüme meydana getirmiş, bu tercümeyle "et-Ta'lîmu's-Sâni" unvânını vermiş idi.

Ehl-i İslâm felsefe, tıbb ve hey'etde Yûnân-ı kadîme i'timâd etmekle ehl-i İslâm arasında onların mezhebi şâyi olmuş, zikr olunan ulûm o mezhebe göre te'sîs etmiş idi. O zamânlar felsefeyi tıbb ve hey'etden ayırmazlar idi. Felsefe ile meşgûl olan tıbb ve hey'et ile meşgûl olurlar idi, yalnız vâf-ı gâlibleri ile iştihâr etmişler idi.

[59]

4- MEDRESE-İ MEŞŞÂ'İYYESİ

İslâm feylesofu el-Kindî'nin te'sîs ettiği medrese-i Meşşâ'iyye'de² ta'lîm ettiği ahkâm-ı felsefiyeyi tavzîh pek güçdür. Ahkâm-ı felsefiyesi diğer feylesofların âsârında nâdirenen zikr olunuyor, âsâr-ı felsefiyesi tûfân hâdisâtı ile ziyâ'a uğruyor, bi'l-netîce el-Kindî'nin kendine mahsûs efkâr ve akâ'id ile kendini şâyân-ı nazar ve i'tibâr kılmadığı fikri vârid oluyor. Dâhî-i a'zam Ebû Nasr Fârâbî'nin mesâ'î-i mühimmesi el-Kindî'yi unutturuyor idi, zâten el-Kindî ile tilmîz-i şehîri Serahsî'nin ilimleri, müzehhibleri Fârâbî kadar şöhret bulmamış idi, İbn-i Zekerîyyâ er-Râzî de feylesof olmadan ziyâde tabîb idi; onun için re'îs-i meşşâ'iyyin Fârâbî tanınmış idi.

¹ Daru'l-Fünûn matba'asında tab edilen mütercimler hakkında kataloga mürâca'at oluna.

² Aristo esnâ-yı tedrîsde ayakda gözünmeği adet edinmekle mesleğine Meşşâ'iyye-péripatétisme denmiş idi. Aristo'dan evvel Eflâtûn ilme, hikmete ta'zîmen ayakda ta'lîm eder idi. Aristo bu husûsda üstâdına tâbi oldu.

El-Kindî'nin efkâr ve akâ'id-i mahsûsasını, âsârının ziyâ'ına mebnî, doğrudan doğruya teşrîh mümkün değil ise de dolayısıyla, âsâr-ı sâ'ire-i felsefiye ve ilmiyeyi tedkîk ile, hattâ cedvel-i esâmîye im'ân-ı nazar ile nazar etmekle, bir dereceye kadar teşrîh mümkün olabilir. İşte ancak bu tarîk ile takrîbî olarak medrese-i Meşşâ'yyesinden bahs edeceğiz.

1- Tarîki veyâ Menheci: Felsefe-i Meşşâ'yye matlûbunu, vusûlünü talep ettiği maksûdunu tasavvur hususunda¹ ta'rîfe, tasdîkde delîle binâ ediyor, eserden mü'essire intikâl tarîkini umde kılıyor idi. Bu tarîk mûcibince âsâr ve hâdisât tedkîk olunarak ilel ve mü'essirâta tavassul olunuyor, âsâr ve hâdisât tedkîk olunduktan sonra hakîkata vusûl meyesser oluyor idi. Meşşâ'yyîn tarîki, şarkda telakkî edildiği vechile Eflâtûn'dan başlayan İşrâkiyyîn tarîkine mu'ârızdır. Her iki [60] tarîk İslâm'da mu'akkib bulmuş idi. El-Kindî, Fârâbî, Ebû Ali, İbn-i Rüşd-i Endelüsî Meşşâ'iyinden; Şahâbeddîn, İbn-i Bâce, İbn-i Tufeyl İşrâkiyyînden idi. Felsefe-i Meşşâ'yye kuvve-i akliyenin fa'âliyetine, tecrübeyi ta'kîb eden akla i'timâd ettiği hâlde felsefe-i Felsefiye kuvve-i mütehayyilenin fa'âliyetine i'timâd eder idi. Felsefe-i Felsefiye daha câzibedâr idi, zuhûr ve tecellî ve ilâhî, beşerin Cenâb-ı Hakk ile ittihâd, rücû-ı ilellâh gibi esâslar İşrâkiyye'nin mebnâsı idi.

Meşşâ'yye tarîki üç asılda hülâsa olunabilir: Burhân-ı mantikî, iknâ-ı felsefî, remz-i ilâhî. Burhân-ı mantikî mâ ba'de't-tabî'a sâhasında, iknâ-ı felsefî cedeliyât sâhasında hâkimdir. Akvâl-i enbiyâ ile akvâl-i hükemâyı tevfiik husûsunda remz-i ilâhî aslî kabûl olunmuştur.

2- Tasnîf-i Ulûm: Aristo'nun tasnîf-i ulûmunu İslâm âlem-i irfânına idhâl eyleyen el-Kindî ve mu'akkibleri nazarında ilmin mevzû'u a'yân-ı mevcûdât idi. Bu a'yân-ı mevcûdâtın varlıklarında kudret ve ihtiyârımızın te'sîri olup olmamasına göre evvel bi evvel ulûm veyâ hikmet ikiye ayrılıyor idi: Hikmet-i nazariye, hikmet-i ameliyye. Hikmet-i nazariyenin mevzû'unda kudret ve ihtiyârımızın te'sîri yokdur.

¹ Felsefe-i tasavvuriyye Sokrat'dan başlamış, Eflâtûn ile inkişâfa uğramış, Aristo ile kemâl bulmuş idi. Eflâtûn ile Aristo eşyânın mâhiyet ve zâtını küllîde ya'nî tasavvurun mevzû'unda buluyorlar idi, şu kadar ki Eflâtûn küllîyi cüz'îden ayırarak ancak tahakkuk-i küllîye hasr ediyor idi. Aristo bilakis cüz'î ile küllîyi birleştirmekle ancak ferd-i mütehakkik oluyor idi. Buna mebnî Eflâtûn indinde havâs, umûmiyetle tecrübe ilme yabancısıdır, Aristo indinde ise havâs ve umûmiyetle tecrübe ilmin lâ bûdde olan bir şartıdır. Akıl tecrübeyi ta'kîb etmelidir.

Fakat hikmet-i ameliyyenin mevzû'unda kudret ve ihtiyârımızın te'sîri vardır. Her ikisinde de me'âş ve me'âdımızın ya'nî gerek bu âlemde, gerek mevtten sonraki âlemde salâhımıza mü'eddî olması nazar-ı i'tibâra alınır. Evvelkisinin gâyesi hakkı, ikincisinin gâyesi hayrı bulmaktır. Hikmet-i nazariye riyâziyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât nâmlarıyla üçe ayrıldığı gibi hikmet-i ameliyye de ahlak, tadbîr-i menzil, siyâsetu'l-medîne nâmlarıyla üçe ayrılır. Zihinde ve hâricde mâddeye muhtâc olmayan ilm ilm-i a'lâ, zihinde mâddeye ta'akkulden müstağnî, hâricde mâddeye muhtâc olan ilm ilm-i evsat, zihinde ve hâricde mâddeye muhtâc olan ilm ilm-i esfeldir. İlm-i a'lâ ilâhiyyât, ilm-i evsat riyâziyyât, ilm-i esfel tabî'iyâtıdır. İlâhiyyâta felsefe-i evvelî, mâ ba'de't-tabî'ie de denir. Hikmet-i nazariyeyi böyle üçe ayırmak İngiliz feylesofu Spencer'in tasnîf-i ulûmunu pek ziyâde andırıyor.¹ Fezâ'il ile tahallî, rezâ'il ile tahallî etmek için şahs-ı mu'ayyenin mesâlihine â'id olan ilm ilm-i ahlak, bir menzilde müşterek olan cemâ'atin mesâlihine â'id olan ilm tadbîr-i menzil, medeniyette müşterek olan cemâ'atin mesâlihine â'id olan ilm de siyâsetu'l-medîne veyâ tadbîr-i mudundir. Tadbîr-i menzil ahkâm-ı â'ileye, [61] tadbîr-i mudun ahkâm-ı idâreye â'ididir. Bu tasnîf bütün ulemâ-yı İslâm tarafından hüsn-i telakkîye mazhar olmuş idi.

3- İlmü'n-Nefs: El-Kindî tabî'iyûndan olmayan bil'umûm felâfise gibi rûhî cevher mücerred olmak üzre telkî ediyor, rûhun âlem-i cisimde bulunmadan evvel akılda bulunduğunu kabûl ediyor idi. Hattâ bu bâbda bir risâlesi bile vardır. Rûhun bedenden evvel vücûdu veyâ beden ile berâber hudûsu hakkında Eflâtûn ile Aristo'nun sözleri mütehâlifdir. Eflâtûn indinde rûh bedenden evvel mevcûddur, Aristo indinde rûh beben ile berâber hâdisdir. El-Kindî'nin bu bâbda Eflâtûn'a tarafdâr olduğu anlaşılıyor. Nitekim el-Kindî akıl hakkındaki eserinde Aristo ile Eflâtûn'u cem ettiğini iddi'â ediyor. Akıl için dört derece buluyor: Akl-ı bi'l-kuvve, akl-ı bi'l-fi'l, akl-ı müstefâd, akl-ı fa'âl. Derecât-ı erba'adan ilk üçü nefisde, sonuncusu nefis hâricindedir.

Ebû Nasr Fârâbî'nin beyânına göre bu taksîm aynen Aristo'nun Kitâbu'n-Nefs'indeki taksîmdir. Nefs-i bi'l-kuvve âkildir: Onda mevcûdâtın mâddelerinden müntezi olan suver-i mevcûdâtıdan hiç bir şey yoktur; nefis-i bi'l-fi'l akıldır: onda bu

¹ Spencer ulûmı ber vech-i âtî üçe ayırıyor idi: Ulûm-ı mücerrede, ulûm-ı mücerrede-i müşahhasa, ulûm-ı müşahhasa.

suver-i mevcûdât, mâddelerden müntezi olan ma‘kûlât hâsıldır; nefis kendinden hâsıl olan ma‘kûlâtı müstefid olur: onları müşâhede eder, bitemâme ta‘akkul edebilir. Nazariyyât nefisde dâ‘im hâzırdır. Akl-i fa‘âl cevher-i mücerredir. Nefis akl-i fa‘âle teveccüh ile kendinde bi‘l-kuvve mevcûd olan ma‘kûlât bi‘l-fi‘il mevcûd olur.

El-Kindî’de buraları tamâmıyla münkeşif görülmüyor, bu nazariyenin tamâmıyla inkişâfı Fârâbî’ye bırakılmışdır ki me‘âniyu’l-akl hakkında yazmış olduğu risâlede tamâmıyla izâh olunmuştur. Fârâbî’nin “uyûnu’l-mesâ’il”i ile İbn-i Sînâ’nın kitâbu’l-hudûdunda vesâ’ir kitâblarda akl-ı bi‘l-melekeden evvel bir de akl-ı hayvânî¹ vardır ki isti‘dâd-ı mahzdan ibâretidir: etfâldeki isti‘dâd gibi. Kemâl-i akl akl-ı müstefaddir. Hattâ insâ kisve-i beden iktisâ eder iken, ya‘nî bu âlemde iken bu kemâlin mümkün olup olmaması muhtelif fih’dir.

[62]

Nazariyyâtın husûlü, fikre ihtiyâc mess etmeksizin mücerred hades ile olur ise o akla kuvve-i kudsiyye derler.

4- Mantık: Mantığın inkişâfı da Fârâbî’ye kalmıştır. El-Kindî İslâm âlem-i irfânına Porfiryus’un İsagoci’sini ya‘nî külliyyât-ı hamsesi, Aristo’nun Fass’ını (Organon’ını) bildirmekle Fârâbî’ye zemînler hâzırlamış idi. Ma‘mâfih bu tercümeler el-Kindî’ye mahsûs değildir.

5- Ahlâk: Başda el-Kindî bulunduğu hâlde bütün İslâm feylesofları enbiyâyı hikmet-i ameliyyede bâri, şerî‘at-ı Muhammediyyeyi bâliğin mâ beleğe melege bulmalarıyla felâsifenin, hikmet-i nazariyyede, nusûs-ı Kur’âniye hakkında vaz ettikleri nazariyeleri hikmet-i ameliyyede görülmez. İslâm felâsifesi ahlâk-ı fâzile için iffet, şecâ‘at, hikmet olmak üzere üç asıl kabûl ediyorlar. Bu üç aslı üç kuvveye binâ kılıyorlar. İffet kuvve-i şehvâniyyenin, şecâ‘at kuvve-i gazabiyyenin, hikmet kuvve-i akliyyenin hâl-i i‘tidâlidir. Kuvve-i şehvâniyyenin ifrâtı fücûr, tefrîti cümûd, kuvve-i gazabiyyenin ifrâtı tehevver, tefrîti cebânet, kuvve-i akliyyenin ifrâtı cerbeze, tefrîti

¹ Bu akıl hadd-i zâtında her sûretten hâlî olan heyûlâ-yı evlâya benzediğinden heyûlâ’î sıfatı ile vasıflanmıştır. Akl-ı heyûlâ’î veya bu isti‘dâd-ı mahz insâna mahsûsdur. Akl-ı heyûlâ’iden sonra akl-ı bi‘l-meleke gelir. Meleke lafzı ademe mukâbilidir.

belâhetdir; ifrât ve tefrît rezâ'ildendir. Bu usûl-i selâse veyâ fezâ'il-i selâse Eflâtûn felsefesinden me'hûzdur ki bununla efâ'il-i nefsiyyenin nizâm ve âhengi hâsıl olur. Buna adâlet-i dâhiliyye denir. Eflâtûn felsefesinin binâsı devr-i evvel felâsifesinin¹ bütün mezâhibini Sokrat'a hâs olan bir mebd-i ahlâkî ve mehec-ı mantıkî üzre mü'esses bir mezheb² olmakla ahlâk Sokrat'ın ahlâkına râci olmuş olur. Sokrat hikmeti Fisagors ile Ersalavus'dan ahz etmiş idi, el-Kindî Sokrat'ın Ersalavus'ı ile muhâveresinden bâhis bir risâle³ de yazmış idi. El-Kindî şehveti emâte, gazabı tezlîl eden kimseyi nefesine en kavî, nâsın en kavîsi add eder idi.

6- Mâ Ba'de't-Tabî'a: El-Kindî Aristo'nun "Analociya - İlmu'r-Rubûbiyye"sini tefsîr etmiş idi; orada "Vâhid'den ancak vâhid sâdır olur" nazariyesini îzâh ediyor idi; bu nazariye mûcibince vâhid her şey'in illeti, mebd'idir. Cenâb-ı Hakk'dan ancak akl-ı evvel sâdır olur. Akl-ı evvelden akl-ı sânî, akl-ı sân'iden... ilâ âhir akl-ı fa'âl sâdır oluyor. Nüfûs-ı felekiyye, ecrâm-ı felekiyye tertîb sırasıyla akıldan unsuriyyâtın heyûlâsı olan mâdde akl-ı fa'âlden sâdır oluyor. [63] Bütün ma'kûlât ukûla münkeşifdir. Unsuriyyâtın emr-i tedbîri, evzâ ve harekât-ı felekiyyenin teceddüdünden dolayı, mevâd-ı unsuriyyede, hâsıl olan isti'dâdât hasebiyle, akl-ı fa'âle müfevvezdir. Nüfûs-ı beşeriyyeye kemâlât veren akl-ı fa'âldir. Mâdde harekât-ı kevâkib sebebi ile muhtelif sûretde imtizâc eder, ondan me'âdin, nebât, hayvân hâsıl olur. Havâdis esbâbı ile tahaddüs eder. Esbâbın da esbâbı vardır ki en-nihâyet hareket-i devriye-i semâviyyeye müntehî olur; bu hareketin sebebi de nüfûs-ı semâviyyedir. Nüfûs-ı semâviyyenin tahrîkine sebep Cenâb-ı Hakk'a veyâ ukûla (cevâhir-i akliyyeye) teşbihe iştiyâkdir. Semâ hareket-i devriyesi ile Allah'a mutî'dir. Böylece her feleğin iki müteharriki bulunuyor: Biri nâ-mütenâhî kuvvet ve kemâl sâhibi olan muharrik-i mefârik⁴, diğeri harekeyi meydâna getirmek için çalışıp duran muharrik-i müzâvil⁵. Muharrik-i mefârik akıl, muharrik-i müzâvil nefisdir. Ukûl müştehi ve ma'sûk, nüfûs müştehi⁶ ve âşık olmak üzre muharrik olmuş oluyorlar. Ukûl kemâlâtı ifâde eder ise de cisimde müdebbir ve mutasarrıf olamaz, nüfûs bir cisimde ta'alluk

¹ İbûniye, Fisagoriye, İlyâ'iyye gibi.

² Eflâtûn bu terkîbi misl (Ydéas) nazariyesinde a'mâl eyledim zann ediyor.

³ Cedvel-i esâmî meyânında siyâsiyât gurubunda yazılan Ersevâs, Ersalavusî olacaktır.

⁴ Mâddeden mefârik olan, mâddî olmayan.

⁵ Müzâvele meydâna getirmek için çalışıp durmak demektir.

⁶ İsm-i fâ'il sığası iledir.

edip onda müdebbir ve mutasarrıf olur. Akıl nüfûsa nâ-mütenâhî olan kuvveti ifâde eder, nefis de onu kabûl eder. Akıl mü'essir-i ğayr-ı müte'essir, nefis mü'essir-i müte'essirdir: Akıldan müte'essir, ecsâmda mü'essirdir. Lisân-ı şerî'atda vârid olan Cebrâ'il aleyhi's-selâm akl-ı fa'âlden ibâretidir. Melâ'ike de ukûl ve nüfûs-ı mücerrededir.

Bu ukûl ve Eflâtûn nazariyesi Fârâbî'de pek ziyâde münkeşifdir.

El-Kindî medrese-i Meşşâ'ıyyeyi te'sîs etmiş, felsefe-i İşrâkiyeye rağbet etmemiş, husûsen zamânında felsefe-i Felsefiye ta'ammüm eylememiş olmakla tasavvuf-ı felsefiye meyli görülmemiştir.

Felsefe-i Meşşâ'ıyye bi'l-inkişâf mâ ba'de't-tabî'ada üç mühim noktada muhaddisîn ve fukahâ ve mütekellimîne muhâlefet etmekle ulemâ-yı İslâmiye ile felâsife-yi İslâmiye arasında şiddetli bir nizâ zuhûr etmiş idi. Nokât-ı selâse ber vech-i âtî beyân olunur:

1- Mâdde ezeli'dir: Âlim-i kadîm olmakla Allah hâlık-ı âlem değildir. Hâlık ta'bîri bir ta'bîr-i mecâzîdir. Allah, âlemin illet-i evlâsı olması, kendisinden vücûd gelen feyzân-ı zarûrî ile feyzân etmesi, i'tibârîyle hâlıktır. Mâdde adem ile, zamân ile mesbûk değildir, zamân içinde olmuş değildir. Allah ile âlem arasındaki nisbet illet ile ma'lûl arasındaki nisbet gibidir. [64] Ma'lûl illetden geri kalmaz. Fi'lin hakk-ı evvelden sudûrî, bu sebeple te'ahhurî zâtîdir, zamânî değildir. Felâsife "Cenâb-ı Hakk bir maksada göre esere başlar ise maksadına vusûlden evvel nâkıs olmak iktizâ eder, bu ise kemâl-i mutlaka menâfidir, hâlbuki Allah kâmil-i mutlakdır" demekle bu aslı te'yîd ediyorlar. Bu mü'eyyide mûcibince felâsifece varlık için isti'dâdı tâm olan bir şey'in, Bârî Te'âlâ'nın kâd ve irâdesi olmaksızın, Bârî Te'âlâ'dan sudûru vâcib olur ki buna "vucûb-ı anillâh"¹ derler. Çünkü feyyâzda buhl yokdur, feyyâz cevâddır, ancak isti'dâd nisbetinde imdâd vârid olur.

El-Kindî hudûs-ı âlem bâbında Eflâtûn mezhebini kabûl ediyor idi, Eflâtûn indinde ancak mürekkebât hâdisdir, zamân ile mesbûkdur, hudûs zamânî ile hâdisdir;

¹ "Vucûb-ı anillâh" ile "vucûb-ı alellâh" arasında fark vardır. "Vucûb-ı anillâh" Cenâb-ı Hakk'ın fâ'il-i mûcib olmasını, ef'âlin kendisinden bi'l-icâb sâdır olmasını; "vucûb-ı alellâh" Allah'a, ibâd hakkında en iyi şey ne ise, onu yaratmak vâcib olmasını ifâde eden birer ta'bîr-i ilmîdir.

fakat besâ'it hâdis ise de hudûsı zamânı değil, ibdâ'ıdır, zamân ile mesbûk değildir. “Allah âlemi ibdâ etmiştir” sözünün ma'nâsı âlemi zamân sebk etmeksizin ihdâs etmiştir demektir. El-Kindî bu mezhebe yardım etmiş, hücec-i hitâbiye belki de hücec-i sofestâ'îyye îrâdından geri durmamıştır.

Felâsife-i İslâmiye'den el-Mu'teber sâhibi, Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, el-Kindî, Fârâbî, Ebû Alî, İbn-i Rüşd-i Endelüsî gibi Aristo mezhebinin mürevvicleri olmamakla onlar kadar hâ'iz-i şöhrat olmamış idi. Ebu'l-Berekât bu bâbda Aristo'dan evvel gelen felâsifenin mezheplerini iltizâm ediyor idi. Evvel kide âleme kâ'il olan Aristo idi. Fârâbî... ilâ âhir Meşşâ'iyûn ona muvâfakat etmişler idi. Felâsife-i akdemîne göre bu âlem hâdis idi, sûret-i felek kadîm değil idi. Yalnız asıl mâddede ihtilâf ediyorlar idi. Felâsife-i İslâmiye-i Meşşâ'îyye ehl-i i'tizâle Ebu'l-Berekât ehl-i sünnete yakındır.

Ebu'l-Berekât eb'âdın mütenâhî olması hakkında da Meşşâ'îyyeye muhâlefet etmiş idi.

2- İlm veyâ inâyet-i Samedâniye külliyyâta ya'nî âlemin kavânîn-i külliyesine ta'alluk eder, cüz'îyyâta ta'alluk etmez; yoksa ilm-i ilâhîde zât-ı Bârî'de tagayyür iktizâ eder.

Bu cüz'îyyât vücûd-ı mâddeye tevakkuf eden ecsâm-ı felekiye ve unsuriye diğer bir ta'bîr ile ecrâm-ı semâviye ve ecsâm-ı arziye olabildiği gibi mâddeden mücerred olan nüfûs-ı nâtıkaya da şâmil olur¹. İlm-i Bârî [65] alâ'ik-i mâddiyeden mücerred olan mâhiyetin bizâtihi kâ'im olan bir cevher-i mücerred ya'nî zât-ı Bârî indinde huzûru demektir. Zât-ı Bârî bir cevher-i mücerred olmakla kendini bilir, mâsivânın yâ bi'z-zât veyâ bi'l-vâsıta mebd'e'i olmakla mâsivâyı da bilir, illeti bilmek ma'lûlu bilmeği icâb eder. İlm-i Bârî ta'akkul tarîki ile: Bizim nefsimizde hâzır olan suver-i ilmiyye ilmimiz nasıl ise cüz'îyyâtın, akl-ı fa'âlde mürtesem olan sûretleri nezd-i Bârî'de zevâtı ile öyle hâzırdır. Yoksa tahayyül tarîki ile değildir: Bizim için

¹ Cüz'îyyât-ı mâddiye mütegayyir ve müteşekkil olur. Ecrâm-ı felekiyye müteşekkil gayr-ı mütegayyir, suver ve a'râz-ı mütegayyir gayr-ı müteşekkil, ecrâm-ı arziyye mütegayyir müteşekkil, diğer bir ta'bîr ile kâ'inun fâsid'dir. Cevâhir-i mücerrede gayr-ı mütegayyir ve gayr-ı müteşekkildir.

mâhiyâtdan me'hûz olan suver-i mâhiyât ile mâhiyâta luhûk eden ilmimiz gibi değildir, ihsâs vâsıtasıyla değildir.

Felâsife indinde ilm ma'lûma müsâvî, nefis âlemde veyâ akılda müsbet bir sûret-i hâsıla, ta'bîr-i âhir ile idrâk olunan bir şey'in mâhiyeti idrâk eden zâtın nefsinde temessül etmek olmakla sûret-i mâddiyenin tagayyürü ile zât-ı ilm tagayyür eder diyerek bu mâddeyi ona ibtinâ etmişler idi. Bir şey'in sûreti o şey'in hâricde veyâ zihinde mâ bihi't-temeyyüzidir.

3- Rûh her nev kemâlâtı kabûl etmek için bir melekenen ibâretdir. Gâye-i vücûdu akl-ı fa'âl ile ittihâd etmektir. Bu akl munfa'îl nazar ve amel ile kendini akl-ı fa'âlin fi'lini kabûle hasr eder. Akl-ı fa'âl Allah'dan sâdır olur. Rûh nazar ve amel kuvvetlerini istikmâl edince Bârî Te'âlâ'ya şebîh olur. Bu teşebbüh tâkatı nisbetinde yâ bi-hasbe'l-isti'dâd veyâ bi-hasbe'l-ictihâd olur. Rûh bu kemâle vâsıl olunca sa'âdet-i ebediyyeye vâsıl olur: Rûh için iltizâz, ibtihâc tâm olur. Rûhun bu lezzeti lezzet-i nefsâniyye-i akliyyedir. Lezzet-i mülâ'ime vâsıl olan kemâl-i şu'ûrdan ibâretdir. Lezzet-i akliyye arttıkça ona şevk, hırs, aşk da artar. Ma'âd ancak nefis için vardır: Haşr, neşr yokdur. Şu âlem-i mahsûsun ribâtı inhilâle uğramaz, nizâmı ihlâl olunmaz.

İşte bu üç asl mâ ba'de't-tabî'anın erkân-ı asliyesidir, bütün fark-ı kelâmîyye burada felâsife ile mu'âraza ve münâza'a ederler.¹

7- Tabî'îyyât: Felsefe-i Meşşâ'iyye tabî'îyyâtda atomizim aslına muhâlif bir asıl kabûl ediyor: Cüz-i lâ-yetecezzâ ve halâ yerine heyûla ile sûreti mebnî kılıyor, mâddenin muhtelif kesâfetlerde nasıl vâhid olduğunu iddi'â ediyor, "imtidâdsız cisim, cisimsiz imtidâd olmaz" diyor tabî'îyyâtdan mâ ba'de't-tabî'îyyâta ancak [66] bu köprü ile geçiyor. Mâddenin kıdemini bu asıl ile isbât ediyor. Mesâ'il-i tabî'îyyât ibtâl-i cüz-i lâ-yetecezzâ, isbât-ı heyûlâ, sûret-i cismiyye ve nev'iyye, imtinâ-ı halâ, makâdir, tenâhi-yi eb'âd gibi mesâ'il-i asliyyeyi müştemiil olur. El-Kindî Sem'u'l-Keyân risâlesinde sûret, unsur², adem, zamân, mekân, halâ, melâ, nâ-mütenâhîden bahs ile tekvîn-i kâ'inât hakkında esâsât-ı ilmiyyeyi der-miyân ediyor. Meşşâ'iyyece mebd-i

¹ Bu bâbdaki nizâ'lar diğer nizâ'lar ile berâber Dâru'l-Fünûn matba'asında tab edilen İslâm Felsefesi Târîhi'ne â'id formalarda bir tafsîl zikr olunmakla ayrıca beyâna hâcet yokdur.

² Unsurdan maksat heyûlâ-yı evvelîdir.

cevher sûret ile heyûlâ “veyâ mâdde” mebd-i kem “nokta ile vahdet” mebd-i keyf “sükûn ile hareket” olmakla bu altı mebdâdinin ehemmiyet-i mahsûsası der-kâdır. Cisim sûret ile heyûlâdan mürekkeb olup her ikisi de kadîmdir. Ecsâm-ı tabî‘iyyenin mebd-i olan sûret ile heyûla bizâtihi kâ‘im birer cevherdir. Her şey heyûlâdan olmuştur. Heyûlâ ittisâl ve infisâli kâbildir. Ahz ve kâbil olup me‘hûz ve munfa‘il değildir. Heyûlâ mürtefi olunca ondan başka şeyler de mürtefi olur: Fakat bu şeyler mürtefi olur ise heyûlâ mürtefi olmaz. Sûret bir hüviyyet-i imtidâdiyyedir ya‘nî öyle bir cevherdir ki nefsinde muttasıldır, üç cihetde imtidâdı vardır, muhtelif mikdârların tebeddülüyle yine bâkîdir. Meselâ bal mûmu müdevver olsa da, kalın olsa da, türlü türlü eşkâl olsa da yine hüviyyeti bâkî kalır. Yalnız infisâl ile iki hüviyyet hâsıl olur. Sûret heyûlâyâ hulûl eden bir cevherdir, heyûlânın bir cüz-i mukavvimidir, yoksa cevhere hulûl eden bir arz gibi değildir. Heyûlânın sûret-ı evlâsı eb‘âd-ı selâsedir. Bununla heyûla tûl, arz, umk sâhibi bir cirm olmuş olur. Cirm heyûlâ-yı sâniyedir. Heyûlâ-yı sâniyede keyfiyet yokdur. Bundan sonra heyûlâyâ keyfiyât-ı erba‘a lâhik olur.

Keyfiyât-ı erba‘adan harâret ve bürûdet keyfiyet-i fâ‘ile, rutûbet ve yubûset keyfiyet-i munfa‘iledir. Böylece heyûlâ erkân veyâ anâsır veyâ istsâsât-ı erba‘a olur. İstâsât-ı erba‘a nâr, hava, mâ, arzdir. Bu da heyûlâ-yı sâlisidir. Bundan sonra mürekkebât tekevvün eder. Mürekkebâtın ba‘zısı ba‘zısının heyûlâsı olur. Mürekkebâta a‘râz, kevn ve fesâd lâhik olur. Bu tertîb akl ve vehmdedir. Yoksa hisde değildir. Çünkü heyûlâ aslâ sûretten ârî olmaz, “vücûdda mutlak olarak bir cevher bulunsun da eb‘âdı kâbil olsun, sonra [67] ona eb‘âd lâhik olsun; - vücûdda bir cisim bulunsun şöyle, böyle keyfiyâtdan ârî olsun, sonra ona o keyfiyât lâhik olsun” gibi bir iddi‘â der-miyân olunamaz. Bu hâl tab‘en böyledir, aklen ve vehmen böyle tertîb olunur.

Muhtelif et-tebâyi olmayan ecsâm-ı basîte anâsır-ı erba‘adır. Bir de şu tabâyı‘ın verâsında bir tabî‘at-ı hamse vardır ki kevn ve fesâdı kabûl etmez, ona istihâle ve tagayyürde ârız olmaz. İşte bu tabî‘at tabî‘at-ı semâdır. Tabî‘at-ı semâ bu tabâyı-i erba‘adan hâricdir. Semâda anâsır-ı erbâ‘a gibi basîtdir. Semâvât bir takım terkîbât üzredir, her terkîb-i hâssın bir tabî‘at-ı hâssası vardır ki hareket-i hâssa ile hareket eder.

Heyûlâ dört ma'nâda kullanılır: Heyûlâ-yı evvelî, heyûlâ-yı küll, heyûlâ-yı tabî'at, heyûlâ-yı sanâ'at.

Heyûlâ-yı evvelî kâ'inât-ı cismiye'nin mâdde-i asliyesi olan, bilâ-tagayyür bütün mütezâdları kâbil olan cevherdir; imtidâdât-ı selâsesi vardır, adem-i tenâkuz hâssasına mâlikdir, salâbeti de vardır.

Heyûlâ-yı küll bütün âlem-i cismânînin mebde'i olan cism-i mutlakdır ki bütün eflâk ve anâsır ondan hâsıldır.

Heyûlâ-yı tabî'at anâsır-ı erba'a; heyûlâ-yı sanâ'at san'atkârın işlediği san'atı gösterdiği cisimdir; demircinin demir parçası gibi. Kâ'inât-ı arziye anâsır-ı erba'adan mütekevvîn, lede'l-fesâdı yine ona râci'dir.

Sûret sûret-i cismiye veyâ nev'îyye kısımlarına ayrılır. Heyûlâyâ hâl olan sûret, bir cismi takvîm eden sûret sûret-i cismiye'dir, bir nev'i diğer bir nev'den ayıran sûret-i nev'îyyedir. Ecsâm sûret-i nev'îyye ile mütenevvi olur. Sûret-i nev'îyye sûret-i cismiye gibi cevherdir. Cismin âsâr-ı muhtelifesi suver-i nev'îyye ile olur. Sûret-i nev'îyye mâddenin öyle bir kudretidir ki eşyâ-ı muhtelif bu kudret sâyesinde mâddeden mütevellid olur. Ecsâmdaki âsârın mebde'ine ya'nî illet-i fâ'iliyesine tabî'at derler. Sûret-i cismiye ve nev'îyyenin heyûlâdan infikâkı câ'iz değildir. Buna mebnî felekiyât mâddesi ile, sûret-i cismiye ve nev'îyyesi ile, a'râzı ile berâber kadîmdir; ancak evzâ ve harekât-ı cüz'iyesi hâdisdir. Unsurîyât da mâddesi ile sûret-i cismiye ve nev'îyyesi ile kadîmdir; ancak ba'zı suver-i nev'îyye-i unsuriyenin hudûsu câ'izdir. Bu asla binâen Cenâb-ı Hakk Kâdir-i Muhtâr değildir. Mütekellimîn ecsâmın âsâr-ı muhtelifesini Kâdir-i Muhtâr'a isnâd ettikleri hâlde Meşşâ'iyîn sûret-i nev'îyyeye isnâd [68] ediyorlar. Heyûlâ ile sûret arasındaki telâzum neticesi olarak temâsil-i ecsâmı da redd eyliyorlar¹. Mevcûdât Cenâb-ı Hakk tarafından irâde ve kasdıyla değil, belki lizâtihi ibdâ ve icâd olunmuştur, bir arz ve hikmete mebnî değil, belki hayr-ı vücûda mebnîdir. Cenâb-ı Hakk hayr ve cevâd olduğundan nâşî kendisinden âlem sâdır oluyor. Nizâm-ı âlem her şeyde hayra müteveccihdir, şerrin vuku'u bi'l-arzır.

¹ Ecsâmın müteşâbih olması, birine câ'iz olan bir hükmün diğer cisme de sâbit olabilmesi ihtilâf-ı ecsâmın mâhiyâtı i'tibârıyla olmayıp a'râz ile olması demektir. Temâsil-i ecsâm hakkında Dâru'l-Fünûn'da tab olunan İslâm Felsefesi Târîhi'ne â'id formalarda tafsîlât vardır.

Esbâb-ı sâfiledeki müsâdemâtdan neş'et ederek şer ve fesâd vâki oluyor. Meselâ yağmur nizâm-ı âlem için hayr için yaratılmıştır. Rastgele bir ihtiyâr kadının evini yıkıvermesi bi'z-zât değil, bi'l-arzdır. Âlemde şerr-i cüz'î vâki olmayınca hayr-ı küllî bulunmaz. Yağmurun yağmaması şerr-i küllîdir. İhtiyâr kadının evinin yıkılması şerr-i cüz'îdir. Âlem nizâm-ı küllî içindir, nizâm-ı cüz'î için değildir. Heyûlâ sûreti derecât ve merâtib üzre, her derecenin kendine göre tahammül edecek bir hâle göre iktifâ eder. Yoksa feyyâz-ı mutlakda buhl yokdur. Heyûlâ ve sûret asıllarına binâen kadîm olan, ezeliyeti kabûl olunan mâtde kâbil-i fenâda değildir, bâkîdir, kâbil-i fenâ olan ancak suver ve keyfiyâtdır. Heyûla ile sûret aslına üç asl daha ilâve olunuyor: Zamân, mekân, hareket. Böylece ecsâmda zevât-ı hamse bulunmuş oluyor. Eşyâ-yı hamse her cismi muhtevî oluyor.

Zamân - Zamân hakkında felâsife arasında teştit-ârâ vardır: 1- Cevher müstakildir, bizâtihi kâ'imdir¹. 2- Felek-i a'zamdır, 3- Felek-i a'zamın hareketidir, 4- Felek-i a'zamın hareketinin mikdârıdır.

El-Kindî başta olduğu hâlde Meşşâ'iyîn-i İslâmiye Aristo'ya muvafakatla dördüncü kavli kabûl ediyorlar. Bu kavle göre zamân felek-i a'zamın hareketinden ibâret değildir. Çünkü hareket sür'at ile, batâ'et ile mevsûfdur. Zamân böyle değildir, mütefâvitdir: Noksân ve ziyâdeyi kabûl eder. Zamân ile, sür'at ve batâ'et ile muhtelif olan her hareket takdîr olunur, felek-i a'zamın harekât-ı mütebâkiyesi hisâb olunur. Meselâ “bu hareket bir sâ'at, şu hareket iki sâ'at devâm eder” denir.

[69]

Zamân² kem muttasıl gayr-ı kârî'z-zâtdır. Evelen zamân kemdir, ziyâde ve noksân ile mütefâvit bir arazdır. Sâniyen muttasıldır, mefrûz olan eczâsından birinin bidâyet-i aynî ile diğer eczâsının nihâyetidir. Sâlisen gayr-ı kârî'z-zâtdır, ya'nî seyyâldir, eczâ-ı mefrûzesi sâbit değildir.

¹ Nitekim Eflâtûn buna kâ'ildir.

² İslâm felsefesinde zamân ile dehr arasında bir fark vardır: Mütegayyir olanlar zamânî, ezelen ve ebeden sâbit olanlar dehrîdir. Hâdisât-ı âlem zamânî, eflâk, nüfûs-ı felekiyye, ukûl-ı mücerrede dehrîdir. Âlem-i zamânda zuhûr ve hafâ, tagayyür ve insirâm vardır, âlem-i dehrde bunların hiç biri yokdur.

Ân, zamân-ı hâzır bizâtihi mevcûd değildir, mâzî ile müstakbel arasında bir hadd-i müşterekdir. Zamân yekdiğerini velî eden, inkisâm kabûl etmeyen ânâtdan mürekkeb değildir. Çünkü cüz-i lâ-yetecezzâ yoktur. Zamân mebde ile müntehî arasında bir müteharrik için ta‘akkul olunan bir emr-i mevhûm-ı muttasıl demek olan hareket-i bi-ma‘ne‘l-kat‘ın mikdârıdır. Burada mikdâr ma‘nâ-yı meşhûrunda müsta‘mel değildir. Çünkü zamân seyyâl, gayr-ı kârrdır, hatt, sath, cism-i ta‘lîmî demek olan mikdâr-ı kârr, gayr-ı seyyâldir.

Hareket-i bi-ma‘ne‘l-kat bir şu‘le-i cevvălenin dâ‘iresi gibidir ki hâricde dâ‘ire yoktur, yalnız şerâre vardır. Hareket-i bi-ma‘ne‘l-kat hâricde mevcûd değil, belki hayâlde mürtesemdir. Hâricde mevcûd olan hareket mebde ile müntehî arasında bir müteharrikin mutavassıt olmasıdır ki buna hareket-i bi-ma‘ne‘t-tavassut denir. Hareket-i bi-ma‘ne‘t-tavassutun mikdârı yoktur. Bu hareket kadîmdir, yalnız hareket-i yevmiyesi hâdisdir. Hareket-i bi-ma‘ne‘t-tavassut hareket-i bi-ma‘ne‘l-kat‘ın fâ‘ili hükmündedir. Zamân mütekaddim ve müte‘ahhir olmak üzere hareketin mikdârıdır. Yoksa mesâfenin mikdârı, müteharrikin mikdârı değildir.

Mekân - Mekân hakkında da felâsifenin ârâ ve efkârı muhtelifdir: 1- Ba‘d-ı mücerred-i mevcûd¹,

2- Sath.

Meşşâ‘iyye indinde mekân cism-i muhâtın sath-ı zâhirine mümâs olan bir cism-i muhîtin sath-ı bâtınıdır. Mekân cismin hâricinde bir sathdır. İmtidâd demek olan ba‘d ancak cism ile kâ‘im olur, ancak cismin ba‘d-ı bulunur. Mâddeden mücerred olup cismin ona muntabık olmasıyla müttehid olarak ayrı bir ba‘d yoktur.² Mekân sathdan ibâret olunca, cism [70] ile kâ‘im imtidâddan başka bir ba‘d bulunmayınca halâ da mümteni olur. Artık tahliye olunan bir mekânın başka bir cisimden hâlî olması mümkün değildir. Halâ yâ bi‘z-zât kâ‘im bir imtidâd, yâhut şâğılden hâlî bir mekân bir ba‘d-ı mevhum³ demektir her iki ma‘nâya göre halâ mümkün değildir. Meşşâ‘iyyece eb‘âd mütenâhî⁴ olmakla cism-i cihâtı ta‘yîn ve tahdîd eden bir

¹ Nitekim İshrâkiye’nin mezhebi budur.

² Bu söz ile İshrâkiye redd olunuyor.

³ Mütekelliminin mezhebi budur.

⁴ Mütenâhîye â‘id delâ‘il formalarda zikr olunmuştur.

muhaddide müntehî olur ki ona felek-i a'zam derler - ki el-Kindî'nin felek-i aksâ dediği felek budur. Ba'd-ı mekânî cisme tâbi olup aktâr-ı cismin imtidâdı, ba'd-ı zamânî harekeye tabi olup harekenin imtidâdı demektir. Mekân sath olmak i'tibârıyla iki ba'dı hâ'iz olur. El-Kindî Felsefiye nazariyesini red ile sath-ı nazariyesini müdâfa'a ediyor. Halâ mes'elesi Meşşâ'yye tabî'yyâtının esâsıdır. Meşşâ'yye atom ile berâber halâyı da ibtâl eder¹.

Meşşâ'yye indinde her cismin bir hayyiz-i tabî'yyesi vardır. Ya'nî her hangi bir cisim bütün kavâsır (esbâb-ı hâriciye) den hâlî olunca bi'z-zarûre mu'ayyen bir hayyizde bulunur. Bu hayyizz mekân ve vaz'dan e'amdır. Cihâtı tahdîd eden muhaddidin ya'nî felek-i aksânın mekânı, ândan hâric bir sath-ı bâtın yoktur, fakat bir vaz'ı vardır. Muhaddid ademe muhtâc değildir. Halâ ya'nî nihâyeti olmayan bir ba'd-ı bâtıl olmakla muhaddidin arkasında, mâverâ-yı âlemde halâ da, melâ da bâtıldır: *Lâ halâ ve lâ melâ*.

Her cismin mütenâhî olmasına mebnî, bir şekl-i tabî'yyesi de vardır. Cism bütün kavâsırdan hâlî olunca bi'z-zarûre mu'ayyen bir şekil üzre bulunur.

Hareket - Hareket altı nev'e ayrılır: 1,2: Kevn ve fesâd, 3,4: Kemmen tezâyüd ve tenâkus, 5: İstihâle veyâ tagayyür, 6: Nakle. Kevn sûret-i nev'iiyenin hudûsu, fesâd sûret-i nev'iiyenin zevâli demek olup cevherde bir hareketdir. Kemmen tezâyüd veyâ tenâkus kemde bir hareket olup nümû ile zıddı olan zebûl ânda tekâsûf ile zıddı olan tahalhuldan ibâretidir. İstihâle veyâ tagayyür keyfde bir hareket olup sûret-i nev'iiyenin bekâsı şarttır: Suyun kaynaması, üzümün kızarması gibi. Nâkle mekânda hareket olup bir müteharrikin mekânından ayrılarak vukû [71] bulan hareketidir. Ancak hareket Aristo indinde ile't-tedrîc kuvveden fi'le hurûc ile ta'rîf olunmakla ile't-tedrîc olmayıp def'î olan hurûc hareketi sayılamamakla kevn ve fesâd hareket add olunmamış; kütüb-i Meşşâ'yye'de hareket, bulunduğu makûle i'tibârıyla, dört kısma ayrılmıştır: Eynede hareket, vaz'da hareket, kemde hareket, keyfde hareket. Son iki nev-i hareket veyâ hareket-i kemiyye ve keyfiyye zikr olunan üçüncü, dördüncü, beşinci nev-i hareketdir, birinci ve ikinci nev-i hareket yoktur veyâ cevherdeki kevn

¹ Mütেকellimîn mezhebi tamâmıyla bunun aksidir. Atom ile berâber halâyı isbât eder. Şurası unutulmasın ki mütেকellimînin atomu ile Dimokratis'in atomu bir değildir, aralarında fark vardır. Dâru'l-Fünûn matba'asında tab edilen İslâm Felsefesi Târîhi'ne â'id formalara mürâca'at oluna.

ve fesâd hareket değildir. Eynede hareket veyâ hareket-i ayniye de altıncı nev-i hareketden ibâretdir. Hareket-i vaz'iyeye gelince o da bir müteharrikin mekânından ayrılmaksızın ancak evzâ'ının (vaz'iyetlerinin) tebeddülüyle olan hareketdir: Kürenin mihverî üzerindeki hareketi gibi. Şu kadar ki hareket-i vaz'iyeye hareket-i ayniye râcî'dir. Görülüyor ki hareketi altıya veyâ dörde taksîm kevn ve fesâda hareket denip denmemeğe mübtenîdir. Kevn ve fesâda hareket denir ise hareket altı kısımdır, yoksa dört kısımdır.

Hareket-i müstakîme hareket-i ayniye, hareket-i müstedîre hareket-i vaz'iyedir.

Aristo'ya göre su'ûd veyâ hubût eden, cihetleri muhtelif olan iki hareket-i müstakîme arasında sükûn vâcibdir, yoksa hareket-i müstakîme inkıtâ'a uğramaksızın rücû ve in'itâf ile müstemîr olur, zamân da onun mikdârı olur. Her hareket-i müstakîme sükûn ve inkıtâ'a müntehî olur. Eflâtûn buna muhâlifdir. El-Kindî zamânı felek-i a'zamın hareketinin mikdârı add etmekle bu mes'eledde de Aristo'ya muvâfık olmuş oluyor.

Zamân hareket-i ayniyenin değil, hareket-i vaz'iyenin mikdârıdır. Hareket yâ zâtiye veyâ arziye olur. Bir cismin kendisinden hakîkten hareket hâsıl olur ise o harekete hareket-i zâtiye, yoksa hareket-i arziye denir. Bir cevherî hareketi hareket-i zâtiye, arzın hareketi hareket-i arziyedir. Hareket-i zâtiye yâ hâricden veyâ dâhilden gelir: Hâricden gelen harekete hareket-i kasriye denir, dâhilden olan hareket şu'ûr ile olur ise ona hareket-i irâdiye, şu'ûrsuz olur ise ona da hareket-i tabî'yye derler. Harekât mahrek-i evvel müntehî olur. Mahrek-i evvel vâcibu'l-vücûddur, li-zâtihi (diğerinden müstefâd olmayan) mevcûddur. vâhiddir. Bizâtihi Hayy, bizâtihi Bâkî'dir; tagayyürden masûndur, li-zâtihi âkildir; li-zâtihi kâmindir.

Mevcûd olan hareket-i mutlaka adem ile mesbûk olmayıp ancak zât-ı fâ'il ile, mahrek-i evvel ile mesbûkdur, zâtı i'tibârıyla hâdisdir. Fakat zamân i'tibârıyla kadîmdir.

[72]

8- Fünûn-ı Za‘îfe¹: El-Kindî kimyâ-ı bâtlı münkirdir; fakat ahkâm-ı nücûma tıbb-ı rûhânîye mu‘tekiddir. Nitekim masebakdan münfehim olur².

Hâtime - Meşşâ’iyye mesleği, mebâdi-i mahsûsalarına istinâd eden mütekellimîn mesleği ile nizâ‘da devâm etmiş ise de Eş‘ariyenin inkişâfı ile düşmüş idi, Eş‘ariye mesleği fikrî ve felsefî bir cereyân olmakla az zamânda yukarıdan beri devâm ede gelen Selefiye, Mu‘tezile mesleklerini durdurduğu gibi Meşşâ’iyye mesleğini de durdurmuş idi. Bu da Râzî zamânından sonra ya‘nî yedinci asr-ı hicrîden sonra vukû buldu. Bu hâlde el-Kindî medresesi İslâm‘da dört asırdan ziyâde şa‘şa‘apâş olmuş idi.

El-Kindî’nin feyzi âsârında görüldüğü gibi yetiştirdiği telâmizesinde de görülüyor. El-hakk bir tabîb-i hâzık ve feylesof-ı müntekid olan Ahmed bin Muhammed es-Serahsî el-Kindî’nin medrese-i irfânında yetişen e‘âzım-ı ümmetdendir. Serahsî ile İbn-i Zekerîyya er-Râzî ikisi birlikte olarak inşâ‘allah ayrıca yazılacaktır.

El-İlmun ğâbirun ve’l-cehlun dâ’irun

El-Kindî

Birinci kitâbın sonu

¹ Nitekim “Ez‘afu’l-ulûmi ilmu’l-hurûfi ve’n-nucûm” denmiştir.

² El-Kindî’nin ulûm-ı sâ‘ire hakkındaki meslek-i mahsûs vardır, fakat ikinci bahiste âsâr-ı ilmiyesi îzâh olunmakla oradan anlaşılacağından burada ayrıca bahsa hâcet kalmamıştır.

FİHRİST

Sahîfe

3	Mukaddime	— Ya‘kub bin İshak el-Kindî
3	1	— Hayât-ı İlmiyesi
14	2	— Âsâr-ı İlmiyesi
54	3	— Menâbi-i İlmiyesi
59	4	— Medrese-i Meşşâ’iyyesi
72	Hâtime	

SONUÇ

Bugüne kadar İslâm felsefesi tarihi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak İzmirli İsmail Hakkı'nın *Felsefe-i İslâmiye Tarihi [el-Kindî]* adlı eseri bu türden yazılmış eserlerin ilk örneklerinden olması açısından önemlidir. Bu eserde yazar, genel bir İslâm felsefesi tarihi anlatmak yerine ilk İslâm filozofu kabul ettiği el-Kindî ve Meşşâ'ilik felsefesi üzerinde durmuştur. Bu yönüyle eser, diğer felsefe tarihi kitaplarından ayrı bir yerde durmaktadır.

Yazar, her ne kadar el-Kindî'nin hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmadığını, bu nedenle onu daha çok eserleri üzerinden tanımak gerektiğini ifade etse de eski kaynaklara olan hâkimiyeti sebebiyle el-Kindî hakkında başka kaynaklarda pek bulunmayan ilginç bilgiler vermiştir. Meşşâ'i felsefesinin doğuşu ve gelişimini anlatan yazar, Meşşâ'i filozofların felsefî düşüncelerine yer vermiş, Aristo ve Eflatun'un Meşşâ'i düşüncesi üzerindeki etkilerini anlatmıştır.

Bu eser, yazarın aynı isme sahip diğer bir eseriyle genelde karıştırıldığı için pek tanınmamış ve hak ettiği değeri bulamamıştır. Varlığı unutulmuş ve yeterince tanınmamış olan bu eser, bu çalışmayla kütüphanelerdeki tozlu raflardan indirilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu çalışmanın El-Kindî ve Meşşâ'ilik alanında önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

BİRİNCİ, Ali, “İzmirli İsmail Hakkı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2001, c. 23, s. 531.

CESUR, Kerime, “**İzmirli İsmail Hakkı (Fıkhî Görüşleri)**”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2001.

CEVİZCİ Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Say Yayınları, İstanbul 2015.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali, **İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

DEVELLİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2012.

DUMAN, Ali, “İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”, **Bilimname Dergisi**, C. 14, s. 59-78.

ERGİN, Refik (Hzl. Sad.), **İslam Felsefesi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.

GÖGEN, Rukiye, “**İzmirli İsmail Hakkı’nın İlm-i Hilaf Adlı Eserinin Fıkıh Usulü Açısından Değerlendirilmesi**”, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sivas 2013.

HİZMETLİ, Sabri, **İzmirli İsmail Hakkı**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

ÖZERVARLI M. Sait, “İzmirli İsmail Hakkı”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2001, c.23, s.535.

SAMÎ Şemseddin, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2006.

ŞEKER, Mehmet ve A. Bülent Baloğlu (Ed.), **İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

ÜSTÜNDAĞ, Süleyman, “İzmirli İsmail Hakkı’nın Mi’yâru’l-Ulûm İsimli Eserinin Latinizasyonu ve Mantık Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2015.

YILDIRIM, Akif, “İzmirli İsmail Hakkı’nın Meali ve Kur’an İlimlerine Dair Görüşleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2012.

Büyük Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Content/UploadFile/Doc/koleksiyonlar.pdf>, 30.06.2016.

DİZİN

A

A'sâ, 24
Abbâsiye, 24
Abdullah bin el-Makfa, 59
Abdullâh bin İsmâ'il el-Hâşimî, 35
Abdullatîf, 60, 61
Abdulmesîh el-Kindî, 35
Abollonyus, 68, 69
Âd, 24
Ahmed bin et-Tayyib es-Sorhî, 33
Ahmed bin Kesîrî'l-Ferğânî, 27
Ahmed bin Mûsâ, 27
Aphorisme, 31
Aristo, 26, 28, 35, 37, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 66, 67, 70, 77, 78, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 103, 104
Arşimed, 84
Âsâr-ı Bâkiye, 24, 61
Asklepios, 79, 80
Âzîmûn, 79

B

Ba'abekli Kosta bin Luka, 35
Bâbil, 24, 80
Bağdat, 25, 29, 36
Bahreyn, 24, 25
Basra, 25, 26, 87
Basratân, 25
Batlamyus, 69, 70, 71, 73, 75, 85, 86
Berlin, 35, 55
Bokrat, 80, 81, 83, 86

C

Ca'd bin Dirhem, 87
Ca'ferî, 27
Câbir bin Hayyân, 88
Cebriye, 87

Cedis, 24
Cehm bin Safvân, 87
Cezîretu'l-Arab, 23

D

Dâru'l-Fünûn, 98, 100, 103
Deysân, 63
Deysâniye, 63, 88
Dımaşk, 87
Dicle, 27, 28
Dimokratis, 103
Diyofantus, 66

E

Ebû Alî, 92, 97
Ebû Bekir el-Bâkalânî, 62, 63
Ebû İsmâ'îl bin el-Müncem, 35
Ebû Ma'ser, 29, 34, 35, 41, 75
Ebu'l- Yümn Taceddin Zeyd bin el-Hasenî, 60
Ebu'l-Abbâs, 31
Ebu'l-Berekât, 58, 97
Ebu'l-Hasan el-Aş'eri, 62
Ebu'l-Hezîl, 62
Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, 87
Ebu'l-hükemâ, 22, 23, 35, 57, 61, 86
Ebu'l-Kâsım Sâ'id bin Ahmed bin Sâ'id, 57
Eflâtun, 57, 59, 64, 65, 80, 86, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 101, 104
el-Kıfî, 36, 57
el-Kindî, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 106
Endülüs, 55
Eş'ariye, 105
Eş'as bin Kays, 24

F

Fahr-i Râzî, 85
Fârâbî, 57, 59, 61, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97
Fars, 26, 29, 75, 80
Ferhânu't-Taberî, 26
Fezârî, 69, 73, 74
Fırat, 27
Fisagoriye, 95
Fisagors, 65, 76, 78, 80, 86, 95

G

Goris, 80

Ğ

Ğeylân, 87

H

Haccâc, 25, 67, 71, 88
Haccâc bin Matar, 88
Hadrâmût, 24
Hâlid bin Yezîd, 88
Hanefiyye, 24
Harezmi, 66, 67, 75
Hârisu'l-Ekber, 24
Hârûn, 24, 67
Hârûn er-Reşîd, 24
Hasan bin el-Hasîb, 75
Hasan-ı Basrî, 25, 87
Hazret-i Alî, 35
Hazret-i Dâvud, 77
Hazret-i İsa aleyhis'-selâm, 63
Hazret-i Ömeru'l-Fârûk, 25
Hermes, 79, 80
Hicâz, 78
Hind, 26, 28, 66, 73, 74, 81
Hişâm İbnu'l-Hakem, 55
Horasanî, 38
Humusî, 35, 55
Huneyn bin İshâk, 26, 29, 88

I

Irak, 59, 77, 87, 89
İstrasburg, 56

İ

İbn Ebi Useybî'a, 36
İbn-i Abbâs, 88
İbn-i Bâce, 92
İbn-i Celcel, 55
İbn-i Haldun, 75
İbn-i Nebâta, 61
İbni Nedîm, 36
İbn-i Rüşd, 89, 92, 97
İbn-i Sînâ, 60, 61, 63, 75, 81, 84, 89, 94
İbn-i Teymiyetu'l-Harrânî, 84
İbn-i Tufeyl, 92
İbnu'l-Âdemî, 74

İbnu'l-Batrîk, 88
İbnu'l-Kıftî, 74
İbnu'l-Mukaffâ, 61, 88
İbnu'r-Râvendî, 61, 90
İbrâhim es-Salt, 71
İbsiklâvûs, 68

I

İbûniye, 95

İ

İdrîs, 79
İlmüddîn Sahâvî, 61
İlyâ'iyye, 95

I

Îrân, 28, 73, 78, 86

İ

İshak bin Huneyn, 71, 84
İskenderiye, 66, 68, 88
İstanköy, 80
İşrâkiye, 102

K

Kaderiye, 87, 89
Kadı Alî el-Yesevî, 66
Kalimon, 83
Kays bin Ma'dî bin Keribe, 24
Kıbrıs, 88
Kinde, 24, 25
Kindiyye, 27
Kos, 80
Kûfe, 24, 25, 35
Kütübhanê-i Hidivî, 88

L

Leipzig, 56, 76
Londra Müzesi, 79

M

Ma'bed el-Cühenî, 87
Ma'dî bin Keribe bin Cebele, 24
Mânî, 63
Mansûr, 59, 61, 74, 88
Mansur bin Nûh, 91
Markûniye, 63, 88
Me'mûn, 26, 27, 35, 38, 64, 66, 67, 69, 75, 88, 91
Medînetu's-Selam, 30
Mehdî, 24, 61
Menâniye, 88
Menelaus, 71
Meşşâ'iyye, 55, 86, 89, 91, 92, 96, 97, 98, 102, 103, 105
Mısır, 76, 80, 88
Milus, 80

Mu'âviye, 24
Mu'âviye bin Cebile, 24
Mu'tasım, 26, 38, 39, 41, 55, 64
Mu'tezile, 87, 105
Muhammed bin el-Cehm, 38
Muhammed bin Mûsâ, 27, 67, 68
Muhammed bin Ömer bin el-Ferhân, 75
Mûsâoğulları, 27, 28
Mustafa Hasan Müctebi, 35
Mütevekkil, 27

N

Necmeddîn Bağdâdî, 85
Nikomahos, 65, 66, 78
Nizâm, 62

O

Otoloks, 69

Ö

Öklid, 67, 68, 69, 71, 78, 84, 86

P

Porfiryus, 59, 94

R

Râzî, 81, 84, 91, 105
Rodos, 80
Rûm, 78, 88

S

Sa'id bin Müseccih, 78
Sâbit bin Kurra, 29, 65, 71, 83, 84
Sâbit bin Kurratu'l-Harrânî, 26
Sâlih bin Abdurrahman, 88
Sâm, 24
Savdusiyûs, 71
Sekâlîbe, 80
Selefiye, 105
Semûd, 24
Serahsî, 90, 91, 105
Seyyâru'n-Nizâm, 87
Sıffin, 35

Sind bin Ali, 25, 27, 28
Sind-i Hind, 74
Sokrat, 65, 86, 92, 95
Spencer, 93
Strazburg, 82
Süleymân (aleyhi's-salâtu ve's-selâm), 76
Süryânî, 24, 28, 83

Ş

Şâfi'iyye, 24, 60
Şahâbeddîn, 92
Şâpûr, 63
Şît, 79
Şucâ el-Misrî, 67

T

Tâceddîn Kindî-yi Bağdâdî, 61
Tasm, 24
Tiyadrus, 55
Tizos, 80

V

Vanburg, 61
Vâsıf, 64
Vâsıl bin Atâ, 87
Vâsıl bin Atâ el-Ğazâl, 87
Vâsıt, 25

Y

Ya'kûb bin İshâk, 22, 23, 24, 26, 35
Ya'rub bin Kahtân, 24
Yahûdî, 25, 35
Yahyâ bin Hâlid bin Bermen, 71
Yemâme, 24, 25
Yemen, 24, 25, 80
Yermanindus, 80
Yûhannâ bin Mâseveyh, 64, 88
Yunan, 66, 73
Yûnân, 26, 28, 57, 67, 70, 78, 81, 86, 90, 91

Z

Zaragoza, 84
Zerdüş, 63